

XVIII. YÜZYILDA İZMİR'DE HAYIRSEVER BİR KADIN: MEHMED PAŞA KIZI AYŞE HANIM VE VAKFI

Yasin Taş*

Öz

İzmir Konak Meydanı, Tanzimat sürecinde kamusal alanların inşa edilmesiyle birlikte hükümet meydanı hüviyeti kazanmaya başladı. Çevresindeki yapıların çoğu, zaman içinde yıkılarak ya da ortadan kaldırılarak meydanın etrafı genişletildi. Köklü değişimlerin yaşandığı bu alanda, meydanla özdeşleşmiş ve her biri ayrı bir dönemi temsil eden birkaç eser kaldı. Bu yapılardan biri meydanla birlikte ciddi değişim ve dönüşümler geçirerek varlığın devam ettiren Yalı Cami'dir. 18. yüzyıl ortalarında Ayşe Hanım tarafından yaptırılan mescid tarzındaki bu küçük yapı, Kütahya çinileri ve klasik Osmanlı mimarisi tarzıyla dikkat çekmektedir. Bu çalışmada camiyi yaptıran Ayşe Hanım'ın hayatı, ailesi, vakfiyeleri, kendisinden sonra vakfının durumu ve caminin de içinde yer aldığı vakıf eserleri hakkında bilgi verilmektedir.

Ayşe Hanım, İzmir ve çevresinde kaptan-ı deryalık görevlerinde bulunan Dervişzâde Mehmed Paşa'nın kızıdır. Dedesi Birgi Kazası ayanlarından Derviş Ağa, eşi Hazinedarzâde Müderris Mehmed Efendi'dir. İzmir limanında ticaretle meşgul olan Ayşe Hanım, vefatından kısa zaman önce sahildeki konağının yanına 1749'da bir medrese, 6 yıl sonra 1755'te bir mescid yaptırdı. Vakfa gelir getirmesi için sahip olduğu han, iskele, konak, dükkân, sabunhane ve zeytinlik gibi gayrimenkullerini vakfetti. 18 ve 19. yüzyıllarda Ayşe Hanım'ın ismiyle bilinen bu yapılar, sonraki dönemde Yalı Cami ve Yalı Medresesi olarak anılmaya başlandı. Medrese, Osmanlı'nın son döneminde İzmir Hükümet Binasının yapılması ve önündeki Konak Meydanı'nın genişletilmesi sürecinde yıkıldı. Yalı Camii ise 19. yüzyılın ikinci yarısında yıkılınca yeri değiştirilerek tekrar inşa edildi. 20. yüzyıl başlarında ciddi tadilatlar geçiren cami yapısı bu sayede varlığını günümüze kadar korudu. Ayşe Hanım, dönemin sayılı kadın vakıflarından birini kurarak şehrin dini hayatına, eğitim ve kültür faaliyetlerine yön vermeye çalıştı. Vakfiyede yer bulan detaylar, vakfın işleyişi için belirlenen şartlar ve hizmet cihetleri, dönemin kadın dünyasını ve hayırseverliğini yansıttığı gibi İzmir'in 18. yüzyıldaki durumuna çeşitli açılardan ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İzmir, Yalı Cami, Yalı Medresesi, Ayşe Hanım Vakfı, Dervişzâde Mehmed Paşa

* Dr. Öğr. Üyesi, *Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, Osmanbey Kampüsü, Şanlıurfa/Türkiye, y.tas@harran.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-5104-1588

A Philanthropist Woman in Izmir in the 18th Century: Mehmed Pasha's Daughter Ayşe Hanım and her Pious Foundation

Abstract

Izmir Konak Square has started to acquire its identity as the government square through construction of public places during the Tanzimat period. The square was enlarged by removing or destroying most of the surrounding structures in the course of time. In this zone, where sweeping alterations have taken place, few buildings identified with the square still remain. Each of these remaining buildings represents different time periods. The Yalı Mosque is one of the structures that experienced serious changes and transformations along with the square. This small building in the style of a maşjid which stands out through its Kütahya tiles and classical Ottoman architectural style was built by Ayşe Hanım in the mid-18th century. This study examines Ayşe Hanım's life, her family, endowments, the state of her waqf after her passing, and the waqf buildings, including the mosque.

Ayşe Hanım is the daughter of Dervishzade Mehmed Pasha, the chief admiral of İzmir province. Her grandfather Dervish Agha was one of the ayans (local notables) of the Birgi District, and her husband was Hazinedarzade Müderris Mehmed Efendi. Ayşe Hanım, engaged in trade at the Izmir Port, shortly before her death built a madrasah next to her mansion on the waterfront in 1749, and a maşjid six years later, in 1755. In order to establish income source for the waqf, she donated her real estate including an inn, a pier, a mansion, a store, a soap factory, and an olive grove. These structures, known by the name of Ayşe Hanım in the 18th and 19th centuries, were later referred to as Yalı Mosque and Yalı Madrasah. The madrasa was demolished during the last period of the Ottoman Empire, when the construction process of the Izmir Government Building and the expanding the Konak Square were taking place. Yalı Mosque, on the other hand, was rebuilt in a different location after being demolished in the second half of the 19th century. The mosque preserved its existence to this day through considerable renovations in the early 20th century. Ayşe Hanım established one of the prominent women's waqfs of the time period, thereby has sought to ameliorate various aspects of the life in the city such as religious, educational and cultural activities. The contents and details found in the charter of the waqf not only reflect the conditions and the service aspects for the functioning of a waqf, and the world of women as well as their philanthropic capacity during the time period, but also reveal several aspects of 18th-century Izmir.

Keywords: Izmir, Yalı Mosque, Yalı Madrasah, Ayşe Hanım's Waqf, Dervişzade Mehmed Pasha

Giriş

İzmir kent merkezinde Osmanlı'dan günümüze varlığını koruyan çok sayıda eser bugün hala ayakta. Şehrin sembolü haline gelmiş olan ve II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıl anısına, 1901'de yapılan Saat Kulesi bunlardan en çok bilinenidir.¹ Konak Meydanı ve yanı başındaki çarşı pazar içinde, sonradan yükselen binaların arasında kalan ve her biri birer vakıf eser olarak inşa edilmiş olan camiler, hanlar ve zamanla harap olup ortadan kalkan çeşmeler geçmişten günümüze şehrin kültürel dokusuna yön vermiş tarihî mekânlardır. Bir kısmı kadınlar tarafından yapılan bu eserlerin tarihine ışık tutmak, burada yapılan vakıf faaliyetlerinin daha iyi anlaşılmasına ve şehir kadınlarının bu faaliyetlerdeki rolünün tespit edilmesine katkı sağlayacaktır. Nitekim Saat Kulesi'nin yanında Konak Meydanı'nın bir köşesinde mütevazı bir eser olarak duran ve bugün Yalı Cami olarak bilinen meşit tarzındaki yapı, yanı başında yer alıp zaman içinde yıkılmış olan Yalı Medresesi ile birlikte Ayşe Hanım adında hayırsever bir kadın tarafından inşa edilmiştir.

Yalı Cami ve medresesi bazı ilmî çalışmalarda yer bulmuş olmakla birlikte banisi ve vakfın tarihçesi hakkında etraflı bir çalışma ortaya konulmamıştır. Konu hakkındaki literatüre kısaca yer vermek, bu çalışmada yapılan tespitlerin daha iyi değerlendirilmesi bakımından faydalı olacaktır. Osmanlı dönemi İzmir cami ve medreselerini makaleler halinde kaleme alan Aktepe, titiz çalışmasıyla ilk kez 1979 yılında vakıf kayıtları üzerinden şehrin diğer cami ve medreseleri gibi Yalı Cami ve medresesinin de banisi ve yapım yılına dair bazı özet bilgiler vermiştir. Vakıf hülasa defterlerine dayanan bu makalelerde, Yalı Medresenin vakfiyesi ortaya çıkarılmış olmasına mukabil cami vakfiyesi tespit edilememiştir. Çalışmada cami ile medrese müstakil olarak ele alınmadığından baniye Ayşe Hanım'ın kim olduğu, yapıların hangi şartlarda ne şekilde vakfedildiği, gelir kaynaklarının neler olduğu ve inşasından günümüze tarihi süreçleri ortaya konulmamıştır. Aktepe'nin arşiv kayıtları üzerinden ortaya koyduğu ve dönemine göre oldukça kıymetli olan bu bilgiler, sonraki yıllarda yapılan akademik yayınlarda ve İzmir şehrine dair yerel araştırmalarda ıktibas edilmek suretiyle tekrarlanarak günümüze kadar gelmiştir. Yalı Camii'ne dair tek müstakil çalışma yakın zamanda Ersoy tarafından yayınlanan, "18. Yüzyıldan Günümüze İzmir Yalı Camisi'nin Hikayesi" adlı kitap bölümüdür. Yalı Camii'nin sanat tarihçiliği perspektifinden ele alındığı eserde, caminin mimari hususiyetleri, süsleme özellikleri ve son yüzyıldaki restorasyonları üzerinde durulmuş, cami vakfiyesi tespit edilemediğinden yapıya dair erken dönem tarihi bilgiler, Aktepe'nin tespitlerine dayandırılmıştır.

Ortaya çıkan yeni arşiv kayıtları üzerinden Ayşe Hanım ve mensup olduğu Dervişzâde ailesinin tanınması, sahip olduğu servet ve nüfuzun ortaya konulması lazım geldiği gibi arşivlerimizde yer alan cami vakfiyesinin ortaya çıkartılması, cami ve medrese yapılarının vakfiyeleri ışığında detaylı bir şekilde ele alınmaları ve

¹ Necmi Ülker, "İzmir Saat Kulesi", *Lale*, 7, (1990), s. 10; Fikret Yılmaz, *Tarihsel Süreç İçinde Konak Meydanı*, İstanbul 2003, s. 15-16; İnci Kuyulu Ersoy, "İzmir Saat Kulesi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 4, (2000), s. 277-278.

yapıları ayakta tutan vakfın zaman içerisinde yaşadığı değişimlerin tespit edilmesi gerekir. Bu konuda müstakil bir çalışmayı zaruri kılan bir diğer neden ise Ayşe Hanım'ın şahsiyeti, ailesi, yaşadığı dönem ve camisinin yapılış tarihi hakkında farklı değerlendirme ve iddiaların mevcut olmasıdır. Cami 18. yüzyıl ortalarında yapılmış olmasına rağmen bazı kaynaklardaki bilgiler bu yapının 19. yüzyıl sonlarında olduğuna işaret etmektedir. Mesela İzmir Vakıflar bölge müdürlüğü kayıtlarında Hükümet Camisi adıyla kaydedilen caminin yapım tarihi 1309 (1891/1892) yılı olarak gösterilmiştir.² Kütahya çinileri dolayısıyla çini sanatı üzerine araştırma yapan sanat tarihçilerinin ilgisini çeken Yalı Cami, bu alandaki bazı araştırmacılara göre ise 1895 yılında inşa edilmiştir.³ Diğer yandan Ayşe Hanım'ın Katıpzade ailesinden Mehmed Bey'in eşi veya kızı olduğuna dair yanlış değerlendirmeler, isminin sürekli bu aile ile birlikte anılmasına yol açmıştır. Keza şehir araştırmacılarından Hakkı Gültekin'in İzmir tarihini ele aldığı eserinde Yalı Cami banisi olarak kaydettiği Ayşe Hanım'ı "İngiliz" lakabı ile nitelemiş olması, Ayşe Hanım'ın şahsiyeti etrafında bir takım soru işaretlerini beraberinde getirmektedir. Bu açıdan konu hakkındaki malumatın bir makale çerçevesinde etraflıca ortaya konulmasında ve zihin karışıklığına yol açan yukarıdaki iddiaların tarihi kaynaklar ışığında değerlendirilmesinde fayda vardır.

Vakıf defterleri ve Osmanlı arşiv kayıtları esas alarak hazırlanan bu çalışmada öncelikle Ayşe Hanım'ın hayatı ve mensup olduğu Dervişzâde ailesi ele alındıktan sonra vakfiyelerine göre Yalı Medresesi ve camisi ortaya konuldu. Akabinde 18. yüzyıl ortalarında kurulan vakfın geçirdiği değişimler, idaresinde karşılaşılan sıkıntılar ve Osmanlı'nın son dönemine kadar olan durumu hakkında bilgi verildi. İzmir'in Osmanlı dönemine çeşitli açılardan ışık tutan Ayşe Hanım Vakfı, diğer kadın vakıfları gibi kadınların sosyo-ekonomik hayattaki yerini belirlememize imkân tanınması bakımından önem taşımaktadır. Zira kadınların mülkiyet durumlarını, refah düzeylerini ve hayır faaliyetlerini daha iyi anlamaya olanak tanıyan bu kayıtlar, aynı zamanda ait oldukları dönemin toplum hayatına kadın perspektifinden bakabilmeyi de mümkün kılmaktadır. Bu husustaki vakfiyeler, vakfiyelerde yer bulmuş şartlar ve hizmet cihetleri, kadınların Osmanlı toplum hayatının gelişmesine yaptıkları katkıyı ortaya koyduğu gibi onların ruh âlemini, din algısını, dünya ve ahiret telakkisini de yansıtan mühim kayıtlardır. Bu bakımdan Ayşe Hanım Vakfiyesi, 18. yüzyılda İzmir'de yönetici ailelerine mensup bir hayırsever kadının yaşamına ve toplumun ihtiyaçları için öngördüğü vakıf hizmetlerine dair geniş bir malumat sağlamaktadır. Vakfiye kaydı Ayşe Hanım'ın sosyo ekonomik yaşantısından çevresindeki ulema ve din adamlarıyla olan münasebetlerine, medreselerdeki müderris ve talebelere yaklaşımından bu kurumlar için öngördüğü

² Kuyulu, "18. Yüzyıldan Günümüze İzmir Yalı Camisi'nin Hikayesi", s. 98.

³ Gönül Öney, *Türk Çini Sanatı*, İstanbul 1976, s. 96; Şerare Yetkin, "Kütahya Dışındaki Kütahya Çinileri ile Süslü Eserler", *Kütahya-Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan*, İstanbul 1981-1982, s. 91; Faruk Şahin, "Kütahya'da Çinili Eserler", *Kütahya-Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan*, İstanbul 1981-1982, s. 142.

hizmetlere kadar birçok hususta ipuçları vermektedir. Diğer taraftan Ayşe Hanım'ın ölümünden sonra vakfının idaresinde karşılaşılan sorunlar ve evkaf muhasebesine yansıyan kayıtlar, vakıfların yüzyıllar içinde geçirdikleri değişim ve dönüşümün sebep ve sonuçlarını da belirlememize imkân tanımaktadır.

1. Dervişzâde Ailesi ve Ayşe Hanım

Bu çalışmanın konusunu teşkil eden Ayşe Hanım, Osmanlı derya beylerinden Derviş Ağazâde Mehmed Paşa'nın kızıdır. Dedesi Derviş Ağa, Birgi (Ödemiş) Kazası'nın Sarıbey Mahallesi'nden el-Hâc Ali Efendi'nin oğludur. Doğum ve vefat tarihi bilinmemekle birlikte Derviş Ağa'nın 17. yüzyılda yaşadığını ve bu yüzyılın ikinci yarısında vefat ettiğini söylemek mümkündür. Kayıtlarda “*kıdvetiü'l-emâsîl-i ve'l-akrân*”⁴ ve “*umdetü'l-a'yân*”⁵ sıfatlarıyla zikredilmesi onun dönemin ayanlarından ve nüfuzlu kimselerinden olduğuna işaret etmektedir. Kurmuş olduğu vakıflar ve yaptırdığı medrese ile camiler, bu nüfuzunun ve hayırseverliğinin açık bir işaretidir. Nitekim 9 Şevval 1074 (5 Mayıs 1664) tarihli vakfiyesine göre Birgi Pazarı'nda kendi adıyla bilinen bir cami ve camiye bitişik bir darülhadis medresesi inşa ettirdi. Her iki yapının ihtiyaçlarını karşılamak üzere bu cami civarında bulunan 10 dükkân, 1 fırın, 1 kahvehane ve önemli bir kısmını sonradan satın aldığı 8 zeytin bahçesini vakfetti.⁶ Zeytin bahçelerinin sonradan satın alındığı kaydı onun, zeytin ve zeytinyağı ticaretiyle meşgul bir tüccar olduğu ihtimalini akla getirmektedir. Yine elimizde vakfiyesi mevcut olmamakla beraber aynı dönemlerde İzmir'in Pazaryeri Mahallesi'nde bir mescid ve bir darülkurra medresesi inşa ettirdiği arşiv kayıtlarında yer almaktadır.⁷ Buradaki medrese müderrisinin maaşı Birgi'deki vakıftan karşılanmakta olup⁸ 1705 yılına ait bir kadı arzında, mescid imamı ve medrese muallimi olan Hafız Mehmed Efendi için berat talebinde bulunulmuştur.⁹ Birazdan ele alacağımız vakfiyesinde Ayşe Hanım, bu medresede 9 adet talebe hücreyi bulduğunu belirterek her birisine vakıf gelirlerinden yevmî birer akçe verilmesini istemiştir. Hayatı ve şahsiyeti hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamadığımız Derviş Ağa'nın, Osman adında bir kardeşi olduğu vakfiyesinde yer almaktadır. Yine devlet arşivlerinde Mehmed Paşa dışında,

⁴ VGMA, 747, 479-314.

⁵ VGMA, 624, 233-177.

⁶ VGMA, 624, 233-177; Yakın zamanda restore edilen ve “Çukur Medrese” adıyla da bilinen Derviş Ağa Medresesinin üzerindeki kitabede “Yaptı bu dâr-ı hadîsi hazret-i Allah için sâhibü'l-hayrât olan Derviş Ağa dediler, târîh-i binâ ve vakfını bilmek için bin altmış sekizde tamâm oldu binâ” kaydı yer almaktadır. Bu kayıt medresenin 1068/1657-1658 yılında tamamlandığına ve yaklaşık 6 yıl sonra tescil edildiğine işaret etmektedir.

⁷ Darülkurra medresesinin Nisan 1740 tarihli bir atama kaydında, “İzmir'de Pazaryeri Mahallesi'nde Derviş Ağa binâ eylediği mescidin şeybülkurra ve imâmı olan Hâfız Hüseyin b. Ahmed” beratını zayı ettiği gerekçesiyle beratı tecdid edilmiştir. VGMA, 1068, 125-0.

⁸ BOA, Cevdet, Maarif, 175/8718.

⁹ BOA, İbnülemin, Evkaf, 48/5347.

İzmir’de vergi tahsildarlığı ve câbilik gibi görevler yaptığı anlaşılan Osman adında bir oğlu daha olduğu görülmektedir.¹⁰

Derviş Ağa’nın oğlu Mehmed Paşa, Osmanlı resmî yazışmalarında babasına nisbetle Derviş Ağazâde lakabıyla anılmıştır. Mehmed Paşa’nın hayatı ve devlet hizmetine nasıl girdiği hakkında detaylı bir malumat edinemedik ancak aile kökenleriyle bölgede nüfuzlu bir ayan veya mütesellim olarak öne çıkıp idarede görevler üstlenmiş olması gerekmektedir. Onun hayatı ve siyasi faaliyetleri ayrıca bir çalışmayı gerektirmekle birlikte 17. yüzyılın son çeyreğinden itibaren İzmir çevresinde derya beyi olarak görev aldığı bilinmektedir. Nitekim ilk olarak 1670’de Midilli mutasarrıfı olduğu görülen Mehmed Paşa, 1679’da Sığla mutasarrıfı, 1681’de mîrimîran rütbesiyle Muğla mutasarrıfı olarak görev yaptı.¹¹ Ada ve denize kıyısı olan sancaklara tasarruf eden diğer derya beyleri gibi aynı zamanda Akdeniz kıyı ve sularının güvenliğini sağlamak, korsanların tüccar gemilerine saldırılarına mani olmak ve savaş zamanlarında donanmaya katılmak mecburiyeti vardı.¹² Bu görevler karşılığında salyanesi yani yıllık maaşı; çeşitli yıllarda Sığla’nın avarız akçesinden, İzmir İskelesi Gümrüğü mukataa gelirlerinden, İzmir ve İbrail Vilayeti cizye akçesinden ödenmiştir.¹³

1694’te Kaptan Vezir Hüseyin Paşa ile Akdeniz Seraskeri Vezir İbrahim Paşa’ya emir gönderilerek, hile ile kaptanları kendilerine uydurup şekavetlerde bulunan ve fermanlara uymayıp düşman üzerine gönderilen donanmaya mani olan ümera-i bahriyeden Mehmed Paşa ile Sarı Ahmed Paşa’nın yakalanarak Sultanhisar Kalesi’nde hapsedilmesi istendi.¹⁴ Bu emirden hemen önce de İzmir ve Sığla kadılıklarına gönderilen hükümlerde; sahip oldukları paşalık unvanının kaldırılması, deniz üzerindeki varlıklarına ve diğer mallarına el konulması kararlaştırıldı.¹⁵ Mehmed Paşa’nın yakalanıp hapsedildiği bilinmemekle birlikte 1699-1701 yılları arasında derya beyi olarak ümera-i bahriye sıfatıyla Rodos Adası’nı idare etmeye

¹⁰ BOA, Cevdet, Evkâf, 374/18991.

¹¹ BOA, İbnülemin, Ensâb, 1/81, 1/100.

¹² Kaptan Paşa Eyaleti’nde sancak beylerinin yetkilerine sahip olan derya beyleri, Ege Denizi’nde Mora, Rodos, Midilli, Sakız, gibi önemli sancaklardan sorumlu olup kıyı muhafazasında ve tüccar gemilerini korsanlara karşı korumakla görevliydi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1984, s. 420-421; İdris Bostan, “Derya Beyi” *DİA*, 1994, IX, s. 200-201; Yusuf Alperen Aydın, “18. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Ege (Adalar) Denizi ve Doğu Akdeniz’e Yönelik Güvenlik Parametreleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, 45, (2015) s. 173.

¹³ BOA, Ali Emiri, Mehmed IV, 71/8309, 72/8451, 78/9287.

¹⁴ “Ümerâ-i deryâdan Dervîş Ağazâde Mehmed ve Sarı Ahmed menba’-ı fesâd olup defâ’atle sâdır olan hatt-ı hümayûn-ı şevket makrûnûma ve evâmîr-i âliyeme muhâlif donanma-i hümayûnunun düşmen üzerine varmalarına mâni’ ve ibtilallerine bâ’is olup ve bu misüllü nice fesâd ve şekâvet adet-i müstemirreleri olduğu ol-tarafdan gelüp giden nice ba’zı kimesnelerden yakînen ma’lûm-ı hümayûnnum olmağla mezburlar abz ve şer’an lâzım gelen cezaları vermek için Sultân Hisarı Kal’asına gönderilip haps ve gemileri mîrî için giriş ve takımlarıyla bir âdeme verilip ve gemileri takımdan mâ’ada sâir emvâl ve erzâkları tahrîr ve mîrî için kabz olunmak üzere...” BOA, Bâb-ı Âsafi, Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi, 105/368-370.

¹⁵ BOA, Bâb-ı Âsafi, Divân-ı Hümayun Mühimme Kalemi, 105/257-260.

devam etmesi,¹⁶ onun cezalandırılmadığı yahut sonradan affedildiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Mülkü olduğunu bildiğimiz hanı ile diğer bazı emlakının çocuklarına geçmiş olması da mallarının müsadere edilmediğini göstermektedir. Ancak 18. asrın ilk yıllarından sonraki hayatı hakkında şimdilik herhangi bir malumat bulunmamakta, kısa süre sonra vefat ettiği kabul edilmektedir.¹⁷ Kızlarından Fatma Hatun'un, 1724 yılına ait vakfiyesinde Mehmed Paşa'dan merhum olarak bahsedilmesi sebebiyle onun bu tarihten önce vefat ettiği kesinlik kazanmış olmaktadır.¹⁸

Mehmed Paşa'nın ailesi ve Ayşe Hanım dışında kaç çocuğu olduğu hususunda açık bir bilgiye ulaşamadık ancak arşiv kayıtları tarandığında İsmail Paşa ve Ali Bey adında iki oğlu olduğu ve onların da devlet hizmetinde kaptan olarak ümera-i bahriye içinde yer aldıkları görülmektedir. Ali Bey'in buradaki görevine 18. yüzyıl başlarında son verildiği isminin başındaki sabık ifadesinden anlaşılmaktadır.¹⁹ Babası gibi umerâyı derya lakabıyla anılan Dervişzâde İsmail Paşa ise Midilli ve Sakız adalarının derya beyliği ile Tersâne-i Âmire kethüdalığı görevlerinden sonra 1747 yılında Sakız Adası'nda "*bilâ veled*" vefat etti.²⁰ Kızlarından Hâce Fatma Hatun, derya beylerinden el-Hâc Salih Paşa ile evlendi. Ebubekir Paşa'nın oğlu olan Salih Paşa, aynı zamanda Fatma Hatun'un vefat ettiği 1720'li yılların başında Sakız Adası'nı idare etmekteydi. Burada yaptırdığı cami ve medreseye Fatma Hatun'un da vasiyet yoluyla vakıfta bulunduğu 20 Cemaziyelahir 1136 (16 Mart 1724) tarihli vakfiyesinden anlaşılmaktadır.²¹ Mehmed Paşa'nın, Ayşe Hanım ve Hâce Fatma Hatun dışında bir kızı daha olduğu bu çalışmanın konusunu teşkil eden Ayşe Hanım vakfiyesinde görülmektedir. Ayşe Hanım, vakfın idaresini eşinden sonra "*hemşirezâdemî*" dediği kız kardeşinin oğlu Mehmed Bey'e bıraktı. Vakfiye metinlerinde ismi zikredilmeyen bu kardeşi, Mustafa Paşa ile evlenmiştir.²² Mustafa Paşa'nın kimliği vakfiyede açık bir şekilde yazılmamış olmakla birlikte sonraki döneme ait kayıtlar incelendiğinde kendisinin, Dervişzâde Mehmed Paşa dönemi derya beylerinden Maryolzâde Mehmed Paşa'nın oğlu Akdeniz seraskeri Mustafa

¹⁶ BOA, İbnülemin, Bahriye, 10/882, 11/985, 14/1288; BOA, Cevdet, Zabtiye 45/2239; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, (Yay. Haz. Nuri Akbayar), İstanbul 1996, IV, s. 1048.

¹⁷ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I, s. 219 ve IV, s. 1048-1049.

¹⁸ VGMA, 623, 89-109.

¹⁹ BOA, İbnülemin, Bahriye, 5/452.

²⁰ BOA, İbnülemin, Bahriye, 11/985; BOA, Bâb-ı Defterî, Başmuhasebe Kalemî, Muhallefat Dairesi, 38/66.

²¹ VGMA, 623, 89-109. Aynı dönemlerde İzmir'deki Fazlıoğlu Hanı ile ilgili kayıtlarda, hanın yarısı Ayşe Hanım'a ait iken buradaki bazı mahzen ve dükkânlar Fatma Hatun'a ait görünmektedir. Münir Aktepe, *İzmir Yazıları: Camiler, Hanlar, Medreseler, Sebilleri*, (Haz. Fikret Yılmaz), İzmir 2003, s. 139. Ancak burada zikredilen Fatma Hatun, Dervişzâde ailesinden olmayıp İbrahim Paşa'nın kızı ve Kaymak Mustafa Paşa'nın eşidir. VGMA, 735, 119-149. Mustafa Paşa'nın vefatından sonra Dervişoğlu Hanı'ndaki hisselerinin bir kısmı eşi Fatma Hanım'a geçmiştir. Kayıtlarda "*Derviş Ağazâde Mehmed Paşa Hanı*" olarak da görülen bu hanın yarısı da Mehmed Paşa'nın vefatından sonra kızı Ayşe Hanım'a miras kalmıştır.

²² VGMA, 609-1, 13-18; VGMA, 2005, 0-198.

Paşa olduğu anlaşılmaktadır.²³ Zira ilerde temas edeceğimiz üzere, 19. yüzyılda Ayşe Hanım Vakfı'nı idare edenler ile tevliyeti evlâdiyete meşrut olan Mustafa Paşa Vakfını idare edenlerin aynı soydan gelen aile olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Temmuz 1747 yılına ait hurufat kayıtlarına “Afife Hanım bt. Mehmed Paşa” adında hayırsever bir kadının, Kasap Hızır Mahallesi'nde Liman Kalesi yakınlarında yer alan Ali Bey Camii'nde, cumartesi günleri öğle namazlarından sonra vazife karşılığında cemaate vaaz etmek üzere Şeyh İsmail b. İsa'yı görevlendirdiği yansımıştır.²⁴ Ayşe Hanım'ın kız kardeşi olduğunu değerlendirdiğimiz Afife Hanım'ın, Mehmed Paşa'nın ismini tespit edemediğimiz kızı olup olmadığı bilinmemektedir.

Ayşe Hanım, Hazinedarzâde Mustafa Efendi'nin oğlu Müderris Mehmed Efendi ile evlenmiştir. İzmir kaza merkezinde rastlayamadığımız Hazinedarzâde ailesi, arşiv kayıtlarında Bergama'da karşımıza çıkmaktadır.²⁵ Nitekim bu aileden Hacı Hasan oğlu Hacı Hüseyin Ağa, 1813'te bazı mülklerini vakfederek bir evladiye vakfı tesis etmiştir.²⁶ Dolayısıyla bu kayıtlar bizi yanıltmıyorsa eğitimi ve hangi medreselerde müderrislik yaptığını tespit edemediğimiz Mehmed Efendi, Bergama'daki Hazinedarzâde ailesinden olmalıdır. Osman Efendi'nin 1143 (1730) yılındaki vakfiyesinin şühûd kısmında şehirdeki diğer müderrislerle beraber “fahri- müderrisîni'l-kirâm”²⁷ elkâbıyla kaydedilen Mehmed Efendi'nin, Dervişzâde Mehmed Paşa ile aynı dönemde İzmir bölgesindeki ümera-i deryadan olan Hazinedâr İbrahim Paşa veya Aydın muhassılı Hazinedâr Ali Paşa ile bir yakınlığı olması da muhtemeldir.²⁸ Ayşe Hanım ile Mehmed Efendi'nin evliliklerinden çocuklarının olmadığı “*bilâ veled*” vefatlarından anlaşılmaktadır.²⁹ Vakfiyede, tevliyet ve vakıf gelirinin kendisine meşrut kılındığı herhangi bir evladın olmaması da bu durumu teyit etmektedir. Vakfiyelerde sıklıkla görüldüğü üzere vâkıf ve vâkıfeler, inşa ettikleri yahut gelir vakfettikleri camilerde okunacak hatim ve duaların, kendileri ve yakınlarının ruhlarına hediye edilmesini istemektedir. Ayşe Hanım da vakfiyesinde; kendisi, anne-babası, eşi ve onun anne-babası ile diğer akrabaları için bazı hayırlar yapılmasını istemiş ancak hayatta olan veya vefat eden herhangi bir evladından bahsetmemiştir.

Ayşe Hanım'ın hangi yılda doğduğuna ve kaç yaşında öldüğüne dair açık bir kayda yahut bir mezar kitabesine rastlanmamaktadır. Detaylarını daha sonra zikredeceğimiz vakıfla ilgili bazı kayıtlar, onun vefat tarihini tespit etmemize imkân

²³ Bkz. BAO, Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyün Sicilleri, Mühimme Defterleri, 98/290; BOA, Cevdet, Bahriye, 28/1350.

²⁴ VGMA, 1061, 144-0; VGMA, 1061, 151-0.

²⁵ BOA, Sadâret, Mektubî Kalemî, Umûm Vilâyet Evrâkı, 316/74.

²⁶ VGMA, 580-1, 1-1.

²⁷ İŞS. 1, 81-1.

²⁸ BOA, Bâb-ı Asefî, Divân-ı Hümâyün Mühimme Kalemî, 98/29; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I, s. 288.

²⁹ VGMA, 609-1, 13-18.

vermektedir. 1757 yılı başlarında, daha önce tescil ettiği vakfın işleyişi ve vakfiye şartlarının değiştirilmesi ile ilgili İstanbul'a gönderdiği arzlardan bu dönemde hayatta olduğu anlaşılmaktadır.³⁰ 1758 yılında ise medrese talebelerinin Divân-ı Hümâyün'a gönderdikleri bir mahzarda Ayşe Hanım'ın “*yetmiş bir senesi Rebiülevvelinin yirmi beşinci günü abirete intikâl ettiği*” ve vakıf tevliyetinin Mehmed Bey'e geçtiği yer almaktadır.³¹ Aynı şekilde bir sene sonra İzmir Kadı Mahkemesi'nde vakıf mütevellisi Mehmed Bey aleyhine açılan bir davada, Mehmed Bey'in bir seneden beri tevliyet görevini yürüttüğü bilgisi de Ayşe Hanım'ın yaklaşık bir sene önce öldüğüne işaret etmektedir.³² Bu kayıt aynı zamanda medrese talebelerinin, Ayşe Hanım'ın 25 Rebiülevvel 1171 (7 Aralık 1757) günü vefat ettiği şeklindeki ifadelerini teyit etmektedir. 1755 yılı ilkbaharında son vakfiyenin tescili esnasında hayatta olan eşi Hazinedarzâde Mehmed Efendi ise Ayşe Hanım'dan kısa süre önce vefat etti.³³ Diğer yandan ölümlerinde bir etkisinin olduğu bilinmemekle birlikte İzmir'de, 1757 yılında başlayan ve bir kaç yıl içinde şehir nüfusunun neredeyse beşte birini yok eden büyük bir veba salgınının hüküm sürdüğünü belirtmekte fayda vardır.³⁴ Ayşe Hanım'ın ne şekilde ve kaç yaşında öldüğünü tespit edemedik ancak kardeşlerinin kendisinden önce vefatı ve eşiyile aynı dönemlerdeki ölümü, onun vefat ettiğinde ilerlemiş yaşlara ulaştığına işaret etmektedir.

Kendisi hayatta iken kaleme alınan vakfiyelerde Ayşe Hanım'ın hacca gittiğine dair herhangi bir ön sıfat bulunmamaktadır. Sonraki yıllarda vakıf mütevellileri zaman zaman kendisinden Hâce Ayşe Hanım şeklinde söz etmişlerdir.³⁵ Bu durum vakıfları kurduktan sonraki yıllarda hacca gitmiş olabileceği ihtimalini akla getirmekle beraber çoğu zaman vakıf kuran hayırseverlere vefatlarından sonra hacı ve hâce sıfatlarının yakıştırıldığı da görülmektedir. Vefatından hemen önce Divan-ı Hümâyün'a gönderilen arzlarda, buradan gönderilen cevabi hükümlerde ve vefatını müteakip görülen davada, Ayşe Hanım'ın hacı olduğuna dair bir ön sıfat kullanılmadığına bakılırsa, bunun kendisine sonradan yakıştırıldığı ihtimali daha ağır basmaktadır.

2. Ayşe Hanım'ın Hayatına Dair Notlar

XVIII. yüzyılda İzmir'de voyvodaların, ayanların ve zengin müslüman ağaların başlıca yerleşim muhiti Kasap Hızır ile Cami Atik mahalleleri idi. Ayşe Hanım, bugünkü Beyler Sokağı'ndan İkiçeşmelik'e kadar uzanan Cami Atik

³⁰ VGMA, 739, 51-28/1 derkenar notu.

³¹ BOA, Cevdet, Maarif, 147/7309.

³² VGMA, 739, 105-48.

³³ Vakıf Cabisi Ahmed Çelebi, 1759 yılında İzmir Kadı Mahkemesi'ndeki ifadesinde bu hususu şöyle dile getirmiştir. “...*şevci Mehmed Efendi kendüden mukaddem bilâ veled fevt olup ve ba'debu vâkıfe-i merkûme dahi fevt olup...*” VGMA, 739, 105-48.

³⁴ Daniel Goffman, “İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine”, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, (Çev. Sermet Yalçın), İstanbul 2003, s. 132.

³⁵ VGMA, 609-1, 13-18.

Mahallesi'nin³⁶ deniz tarafında sonradan vakfedeceği büyük bir konakta ikamet etmekteydi. Buradaki görkemli konakların çoğu çift katlı olup haremlik ve selamlık olarak inşa edilmişlerdi. Yönetimi ve ticareti elinde bulunduran seçkinlerin ihtişamlı yaşamını yansıtan bu konaklar; çoğu zaman hamamlar, havuzlar ve fiskiyelerle donatılmıştı. Dönemin Avrupalı seyyahları şehrin bu bölgesinin güzelliğini ve mamur halini Paris'e benzeterek burayı Küçük Paris olarak nitelendirmişlerdir.³⁷ Aslında sonradan önem kazanan bu alan, 15. yüzyıldan itibaren denizin doldurulmasıyla birlikte giderek Türk yerleşimlerin merkezi olmuştu. Hayır sahiplerinin birer vakıf eseri olarak ortaya çıkmaya başlayan camiler, hanlar, medrese ve şadırvanlar, hamamlar ve sebiller sayesinde İzmir'in bu bölgesi, müslüman halk için hem şehrin hem de ticaretin merkezi haline gelmişti.³⁸ Şehrin bu bölgesi aynı zamanda çevre yerleşimlerden İzmir'e iş için gelen ancak çoğu zaman umduğunu bulamayan fakirlerin dilenmek için geldiği sokaklardı. Mahallelinin vakfiyelere koyduğu; Ramazanda, bayramlarda ve kandil günlerinde kurban kesilerek yemek yapılması, iftar sofraları kurularak ihtiyaç sahiplerine ve fakir fukaraya yemek dağıtılması gibi şartlar bu durumun ortaya çıkmasına bir manada zemin hazırlamıştı. Bu kültürün içinde büyüyen ve muhitin hatırı sayılır kadınlarından biri olan Ayşe Hanım da bu geleneğe uyarak vakfiyesine benzer şartlar koydu. Yine bu geleneğin bir devamı olarak Cumhuriyetin ilk yıllarında bile Ramazan'da ve bazı dini gün ve gecelerde buradaki selamlıkların kapıları ardına kadar açılır; hocalar, talebeler, yoksullar, kimsesizler, dullar ve dilenciler ile diğer ihtiyaç sahipleri bahçelerde kurulan büyük sofralara doluşur ve geniş sinilerde gelen yemekleri yerlerdi.³⁹

Mehmed Paşa'nın tereke kaydına ulaşamadığımızdan çocuklarına nelerin miras kaldığını bilemiyoruz. Ancak Ayşe Hanım'ın babasını kaybetmesini müteakip İzmir'in hatırı sayılır zengin kadınlardan biri haline geldiğini söylemek mümkündür. Ticaretin merkezi durumundaki Kasap Hızır Mahallesi'nde, babasına ait görünen ve onun adıyla da anılan Fazlıoğlu Hanı'nın⁴⁰ yarısı kendisine miras kaldı. Hemen her

³⁶ Mübahat Kütükoğlu, *İzmir: Taribinden Kesitler*, İzmir 2000, s. 13.

³⁷ Necmi Ülker, *The Rise of İzmir 1688-1740*, The University of Michigan, Doktora Tezi, Ann Arbor 1974, s. 235.

³⁸ Yaşar Aksoy, *Bir Kent, Bir İnsan: İzmir'in Son Yüzyılı*, İstanbul 1986, s. 264.

³⁹ Aksoy, *İzmir'in Son Yüzyılı*, s. 104.

⁴⁰ Köprülü ailesinden Fazıl Ahmed Paşa veya çocukları tarafından yaptırıldığı tahmin edilen han, daha sonra Dervişzâde Mehmed Paşa tarafından satın alınmış olmalıdır. Nitekim Mehmed Efendi'nin kızı Hamide Hanım'ın 25 Zilhicce 1110 tarihli vakfiyesinde, "*Fazlıoğlu Hanı demekle ma'rûf emîrül-iümerâi'l-kirâm Derviş Ağazâde Mehmed Paşa Hânî*" ifadesi yer almaktadır. VGMA 579/2, 310-134; Kantarcızâde el-Hâc Ali b. Ahmed'in 1182 yılına ait vakfiyesinde de "*Fazlıoğlu Hanı demekle ma'rûf Mehmed Bey'in bir kut'a kargir hânî*" kaydı bulunmaktadır. VGMA 605, 149-210; 19 Muharrem 1134 tarihli bir vakfiye kaydına göre ise "*Derviş Ağazâde*" Hanı'nın bir kısmı, Akdeniz seraskeri Mustafa Paşa'ya ait görünmekte olup vakfettiği mülkleri arasındadır. VGMA, 735, 110-46. Ayşe Hanım vakfiyesinde aynı hanın diğer yarısının kendisine ait olduğunu ifade etmektedir. Ancak Ayşe Hanım vakfiyle ilgili kayıtlarda, yangında zarar görüp tamir edildiği de belirtilen hanın ismi, sadece Fazlıoğlu Hanı şeklinde geçmektedir. Bu durum söz konusu hana 17.

iş koluna mensup esnafın yer aldığı bu muhitte kirada işleyen dükkânları vardı ve 5'i han çevresinde olmak üzere 7 dükkânın yarı geliri kendisine aitti. Sahilde Osman Paşa Sarayı denilen iki katlı büyük konak ile Hasan Hoca Mahallesi'ndeki 3 ev, onun kiraya verdiği diğer mülkleri idi. Keza sahildeki sabunhaneler civarında bir kılıcı karhânesi ile bir sabunhane atölyesi gelir getiren işletmelerindendi. Şehrin diğer varlıklı aileleri gibi kendisinin de şehir çevresinde ve kırsalında zeytin bahçeleri bulunmaktaydı. Nitekim Sancakburnu Kalesi etrafında 370, Ayasefid Nahiyesi'ne bağlı Kirizman'da 117, Hamzaoğlu'nda 88, Paşaalanı civarında da 90 kök olmak üzere sadece vakfettikleri arasında 665 zeytin ağacı vardır.⁴¹

Sahip olduğu mülkler ile ticaret hayatının içinde yer alan Ayşe Hanım, bu mülklerin geliriyle yeni işletmeler açtı. Kemeraltı sahilindeki limanda, sonradan inşa edeceği medresenin bitişiğinde kendisinin işlettiğini düşündüğümüz iki kapılı, tek katlı bir han ve hanının önüne, gemilerin demirleyeceği bir iskele yaptırdı.⁴² Şehre gelen malların yükleme boşaltımı için kullanılan bu iskele ve malların depolandığı han, onun önemli gelir kaynaklarından biri olmalıdır. Aslında şehrin ticaret hacmi ve liman işletmeciliği, 17. yüzyıl ortalarından itibaren buraya yönelen kervanlar sebebiyle büyük bir gelişme göstermişti. Böylece İzmir limanı, Ayşe Hanım'ın da ticaretle meşgul olduğu 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin sayılı limanlarından biri haline geldi. Zira İran'ın daha önce Halep'e giden yün, pamuk, ipek ve balmumu kervanları, Batı Anadolu eyaletlerini birbirine bağlayan İzmir'e gelmeye başlamıştı. Bu sayede İzmir limanı, dışarıdan gelen malların toplandığı, artık sadece İstanbul'a değil, Batı Avrupa'ya ve Anadolu'ya nakledildiği bir merkez haline gelerek şehrin zenginliğini her gün biraz daha arttırdı.⁴³ Ayşe Hanım'ın limanda, her gün giderek artan ticari hareketlilik sebebiyle iskelenin arkasındaki iki kapılı handa bu malların depolanması ve yüklenmesi işiyle meşgul olduğunu tahmin etmekteyiz. Zira limanda işlettiği mekânların dışındaki mülklerin kirada olduğundan söz ederken han

yüzyıl ortalarından itibaren bir müddet hem Fazlhoğlu hem de Dervişoğlu Hanı denildiğini ancak sonrasında sadece eski ismi olan Fazlhoğlu'nun kullanılmaya devam ettiği fikrini akla getirmektedir. Hanla ilgili geniş bilgi için bkz. Aktepe, *İzmir Yazıları*, s. 139-140; Bozkurt Ersoy, *İzmir Hanları*, Ankara 1991, s. 13-15; Çınar Atay, *Kapanan Kapılar: İzmir Hanları*, İzmir 2003, s. 105-106; Bülent Çelik, "XVIII. Yüzyıl İzmir Ticareti Hakkında Düşünceler ve Vezir Hanları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20/31, (2000) s. 222-225.

⁴¹ VGMA, 739, 51- 28/1.

⁴² "Müceddeden binâ eylediğim bir taraftan medrese-i mezbur ve bir taraftan bundan akdem vakf eylediğim menzül-i kebîr ve tarafeynden tarik-i âmîm ile mabdüd sayvan puşideli on beş bâb mahzen ve bir kahvehâne ve bir kenîf ve bir mikdar havluyu muhtevi iki kapılı hanımı derya üzerine garba mabdüd müceddeden binâ eylediğim bir kut'a iskeleyi...", VGMA, 739, 51-28/2; "...Medrese ittisâline binâ eylediğim iki kapılı hânımı ve deryâ üzerine inşâ eylediğim iskelemi...", VGMA, 2987, 9-0.

⁴³ Zeki Arıkan "İzmir ve Kemeraltı", *Tarih Enstitüsü Dergisi: Münir Aktepe'ye Armağan*, 15, (1997) s. 30; İlhan Pınar, *Hacılar, Seyyablar, Misyonerler ve İzmir: Yabancıların Gözleriyle Osmanlı Döneminde İzmir (1608-1918)*, İzmir 2001, s. 47; Goffman, "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine", s. 101; Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, (Haz. Yücel Dağlı ve diğerleri), İstanbul 2005, IX, s. 52; Ülker, *The Rise of İzmir 1688-1740*, s. 235 vd.; Halil Sahillioğlu, "1763'de İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 8, (1968), s. 55; Yasemin Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları*, İstanbul 2017, s.175.

ve iskele için herhangi bir kiradan söz etmemiştir. İskele ve hanı, bizzat yaptırdığına dair açık ifadelerinden buradaki ticaretle kendisinin meşgul olduğu sonucuna varmak mümkündür.

Mevcut kaynaklarda adını tespit edemediğimiz hanı, inşa ettiği medresenin ve buradaki konağının hemen yanındaydı. Birazdan belirteceğimiz üzere 19. yüzyılda buraya Sarı Kışla'nın yapılmasından sonra vakıf mülkü olan han binası kiralanarak kışlanın ahır olarak kullanıldı. Eşi Mehmed Efendi'nin kendisine hibe ettiği Kırdulizâde su kanalından bir masura suyun yarısını hanın su ihtiyacına ayıran Ayşe Hanım, diğer yarısını hanın yanına yaptırdığı medreseye tahsis etti. Medresenin, bugünkü camiye de içine alan bir alanda olduğu düşünülürse han da buranın sahil tarafında inşa edilmiş olmalıdır. Konak Meydanı'nın tarihi süreçte geçirdiği hızlı değişimler hanın izlerini de aynı hızla ortadan kaldırmıştır. Ancak o dönemdeki mevcut haliyle bünyesinde depo olarak kullanılan 15 mahzen, 1 kahvehane, 1 kenif ve yeteri miktar avluyu barındırdığını belirtmekte fayda vardır.⁴⁴

Osmanlı dönemi mezar taşı kitabelerinde kadınlar, genel olarak babaları ya da eşlerine izafetle “falancanın zevcesi” veya “falancanın kerimesi” şeklinde kayıt altına alınmışlardır. Bu durum gündelik yaşamda kadınların, babaları veya eşlerine izafetle bir erkek üzerinden tanınmasının yaygın bir kültür olduğuna işaret eder. Şeriye sicilleri ve vakfiyeler gibi yerelde tutulan kayıtlarda kadınlar, genellikle “bint” sözcüğü ile babalarına izafe edilmişken İzmir’de ayrıca “zevce”, “kerime” ve “valide” formuyla tanımlamanın yaygın olduğu dikkat çekicidir.⁴⁵ Ailesinin geçmiş ve ticari faaliyetleri sebebiyle güçlü bir kişilik olduğu anlaşılan Ayşe Hanım, döneme ilişkin evrakların önemli bir kısmında diğer vakıf kuran kadınlar gibi çoğu zaman ismi üzerinden tanımlanmış, yani Ayşe Hanım olarak kaydedilmiştir. Medrese kitabesine bakılırsa, erkek üzerinden tanımlama geleneği söz konusu olduğunda kendisini, kocası Müderris Mehmed Efendi ile değil daha fazla bilinen bir kişilik olarak babası Mehmed Paşa’ya izafe etmiştir. Nitekim birazdan değineceğimiz medrese kitabesinde “*Mehmed Paşa Hazretlerinin Kerimesi*” kaydı yer almaktadır.

Ayşe Hanım, ticari faaliyetleri ve müderris eşi olması hasebiyle 18. yüzyıl İzmir müderrisleri ve diğer ilim çevreleri tarafından yakından tanınan ve toplum içinde saygı duyulan bir kadındır. Vakfın 1749’daki ilk tescili esnasında evinde

⁴⁴ VGMA, 739, 51-28.

⁴⁵ Osmanlı döneminde İzmir şehir merkezinde tespit edebildiğimiz 122 kadın vakfiyesinde, vakıf kuran kadınlar babalarına “bint” sözcüğüyle nisbet edilmenin yanı sıra 56 vakfiyedeki ayrıca çeşitli sıfatlarla erkekler üzerinden tanımlanmışlardır. Bunlardan 34’ü “zevcesi”, 5’i “halilesi”, 2’si “haremi” denilmiş olmak üzere 41’i kocaları; 11’i “kerimesi” denilerek babaları; 2’si “validesi” denilerek erkek çocukları; 1’i “hafidesi” denilerek dedesi, 1’i de utekası denilerek eski sahibi üzerinden tanımlanmıştır. Bazı Yahudi ve Ermeni kadınların aynı şekilde kaydedilmiş olması söz konusu kullanımın şehirdeki gayrimüslimler arasında da bir kültür olduğuna işaret etmektedir. Hâlbuki aynı dönem için Urfa kazasında ulaşabildiğimiz 36 kadın vakfiyesinden sadece bir tanesinde benzer bir durum söz konusu olup buradaki kadın, babasının lakabı üzerinden tarif edilmiştir. Keza Erzurum’a ait 2152 ve 2171 numaralı vakfiye defterlerinde yer alan 30 kadın vakfiyesinde bütün kadınlar, klasik şekilde sadece “bint” ifadesiyle babalarına nisbet edilmişlerdir.

toplanan mecliste her biri aynı dönemde birer medrese kuran, şehir müftüsü el-Hâc Ahmed Said Efendi ve onun dünürü Kâtipzâde müderris el-Hâc Ahmed Reşid Efendi⁴⁶ hazır bulunmaktadır. Yine müderrislerden Çavuşzâde Seyyid Mehmed Efendi, Çavuşzâde Mahmud Efendi ve Yusufzâde Mehmed Efendi gibi şehrin önde gelen âlimlerin mecliste hazır buldukları görülmektedir. Yine bu dönemde İzmir'in hayırsever aileleri olan Katipzâde, Çavuşzâde ve Yusufzâde aileleriyle beraber Haremizâde, Çadırcızâde Müdanizâde ve Nazikzâde ailelerinden seçkin insanların burada bulunması onun bu ailelerle iyi dostluklar kurduğuna bir işaret kabul edilmelidir. Sözü edilen bu aileler, XVIII. yüzyıl İzmir toplum hayatının din, eğitim ve ticaret gibi alanlarına yön verdikleri gibi hayırseverlikleriyle ön plana çıkmışlar ve çok sayıda vakıf kurmuşlardır.

Ayşe Hanım'ın medrese çevresi kadar bu dönemin bir diğer önemli dinamiği olan tarikat çevreleriyle de yakın ilişkilerinin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim vakfın tescil edildiği mecliste müderrislerle beraber meşâyıhtan Süleyman oğlu Şeyh Halil Efendi, Alâiyeli Şeyh el-Hâc Mustafa Efendi, Kasabalı Şeyh el-Hâc Ahmed Efendi ve Mustafa oğlu Şeyh Mustafa Sadık Efendi gibi tarikat büyüklerinin hazır buldukları görülmektedir. Diğer taraftan burada hazırlanan vakfiyede, medrese içinde Cuma ve Pazartesi geceleri olmak üzere haftada iki gün hatm-i hâcegân okunması şartı yer almaktadır. Ayşe Hanım'ın medrese bünyesinde tarikat zikrinin icrasını istemesi, İzmir'in incelediğimiz diğer medreselerinde karşılaştığımız bir gelenek değildir. Bu sebeple söz konusu isteği onun tarikat kültürü içinden bir kadın olduğu fikrini ortaya çıkarmaktadır. Bu şart aynı zamanda onun Nakşibendiye tarikatı ve bu çevrelerle olan ilişkilerinin yüzeysel olmadığına hatta bu tarikata derin bir gönül bağı bulunduğuna açıkça işaret etmektedir. Zira hatm-i hâcegân zikri sadece Nakşibendiye tarikatında ve bilhassa Halidiyye kolunda uygulanmaktadır.⁴⁷ Dolayısıyla evindeki mecliste hazır olan ancak tekkeleri ve tarikatları belirtilmeyen bu şeyhlerin de dönemin Nakşibendî şeyhleri olduğunu tahmin etmekteyiz.

⁴⁶ XVIII. yüzyıl ortalarında İzmir şehir merkezinde "Müderris Ahmed Reşid" ismiyle şöhret bulmuş iki kişi bulunmaktadır. Bunlardan biri Tuzcuzâde Hafız Mehmed Efendi'nin oğlu Müderris Hafız Ahmed Reşid Efendi olup İzmir Kadı Mahkemesinin başkâtibidir. Diğeri Katipzâde el-Hâc Mehmed'in oğlu ve aynı zamanda şehir ayanlarından olan el-Hâc Ahmed Reşid Efendi'dir. Ayşe Hanım'ın evine vakfı tescil etmesi için mahkeme tarafından Tuzcuzâde Ahmed Reşid gönderilmiştir. Vakfiyenin şuhud kısmında yer alan kişi, Katipzâde nisbesiyle belirtilmemesine rağmen bu aileden Ayşe Hanım'ın komşusu olan Ahmed Reşid olmalıdır. İzmir müftüsü el-Hâc Ahmed Said Efendi'nin kerimesi Zeynep Hanım'a ait 1771 tarihli mezar taşına göre kendisi Katipzâde Osman Efendi'nin esidir. Aktepe, İzmirli Sandık Eminizâde Mehmed Bey'in hatıratına dayanarak Zeynep Hanım'ın eşi olan Osman Efendi'nin, Ahmed Reşid Efendi'nin babası olabileceğini belirtmektedir. *İzmir Yazıları*, s. 198-199. Ancak hem Osman Efendi'nin 1211 tarihli kendi vakfiyesinde hem de diğer arşiv kayıtlarına göre Ahmed Reşid Efendi'nin babası, el-Hâc Mehmed Efendi'dir. VGMA, 607, 234-351; VGMA, 738, 122-74. Dolayısıyla Zeynep Hanım'ın mezar kitabesinde yer alan Osman Efendi, Ahmed Reşid Efendi'nin babası değil oğludur ve sonraki dönemde ayan olan Mehmed Bey'in de babasıdır. Nitekim Ahmed Said Efendi ile Ahmed Reşid Efendi çağdaş oldukları gibi çocukları da akrandır.

⁴⁷ Reşat Öngören, "Hatm-i Hâcegân", *DİA*, Ankara 1997, XVI, s. 477-478.

Ayşe Hanım'ın hayatı ve ailesi hakkında yazılan ve birkaç cümleyle sınırlı olan bilgiler arasında onun İngiliz lakabıyla bilindiği ve Katipzâde ailesinden olduğu şeklinde iddialar vardır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk kez Hakkı Gültekin, İzmir'in tarihini konu alan eserinde, Yalı Cami'nin "*Mehmetpaşa kızı İngiliz Ayşe Hanım*" tarafından yaptırıldığını belirtmiştir.⁴⁸ Ancak Ayşe Hanım için kullandığı İngiliz lakabının hikâyesine dair herhangi bir açıklama getirmemiştir. Sonraki bazı araştırmalarda tekrar edile-gelen bu kullanımın yanı sıra Ayşe Hanım'ın, Katipzâde Mehmed'in eşi veya kızı olduğu, Katipzâde ailesinin İngilizlerle yakın ilişkilerinden dolayı bu yakıştırmanın yapıldığı gibi iddialar mevcuttur.⁴⁹ Sık dile getirilen bu iddiaları ilmî açıdan ele almak Ayşe Hanım'ın hayatı ve kişiliği etrafında şekillenen bazı soru işaretlerine cevap olması bakımından önem teşkil etmektedir. Öncelikle öteden beri anlatıldığı üzere Ayşe Hanım'ın Katipzâde ailesiyle tespit edilmiş birinci dereceden herhangi bir akrabalığı söz konusu değildir. Kanaatimizce isminin, Katipzâde ailesiyle birlikte anılmasının sebeplerinden biri; babası Dervişzâde Mehmed Paşa'nın, kendisinden yaklaşık yüzyıl sonra yaşayan ve kendisi gibi İzmir'in yerel idarecilerinden olan Katipzâde Mehmed Bey ile karıştırılmasıdır.⁵⁰

İngilizlerle sıra dışı herhangi bir ilişkisi tespit edilememiş olan Katipzâde ailesinin, Osmanlı'nın son döneminde İzmir'de İngilizzâde olarak bilinen müslüman bir aileyle akrabalık bağlarının olduğu görülmektedir.⁵¹ 18. yüzyıl kaptanı deryalarından Maryolzâde İngiliz Hacı Ali Paşa'nın soyundan gelen İngilizzâde ailesi, daha sonra belirteceğimiz üzere aynı zamanda Ayşe Hanım Vakfı'nı idare eden aile idi. Diğer yandan 1920'lerde İzmir'de hazırlandığı anlaşılan ve Gültekin'in çalışmasına kaynaklık ettiğini düşündüğümüz bir vakıf kaydının üzerine Yalı Caminin banisi olarak "*İngilizzâde Ayşe Hanım*" ibaresi yazılmıştır.⁵² Önceki asırlara ait kayıtlarda rastlayamadığımız İngiliz veya İngilizzâde ibaresinin bu dönemde Ayşe Hanım için kullanılmasını iki şekilde izah etmek mümkündür. İlki Ayşe Hanım'ın zaman içinde sehven vakfını idare eden İngilizzâde ailesinden sanılmış olmasıdır. İkinci ve daha kuvvetli ihtimal ise sonra üzerinde durulacağı gibi 19. yüzyılın ikinci yarısında Yalı Cami yıkılmış ve tekrar inşa edilmiştir. Bu süreçte vakfın idaresinde "İngiliz Ayşe Hanım" adıyla bir kadının bulunması ve yeni caminin onun ismiyle de kaydedilmiş olmasıdır. Zira 1920'li yıllardaki aynı notlarda Dervişzâde Ayşe Hanım isminin geçtiği yerlerde İngiliz ibaresinin kullanılmaması ve baba ismi olarak "Mehmed Paşa" ifadesinin yazılması da ikinci bir Ayşe

⁴⁸ Hakkı Gültekin, *İzmir Tarihi*, s. 55.

⁴⁹ Benzer iddialar için bkz. Hakan Kazım Taşkiran, *Kemeraltı'nın İzmir'i: Tarih, Kültür ve Gezi Rehberi*, İzmir 2008, s. 204; https://tr.wikipedia.org/wiki/Konak_Yalı%20Cami.

⁵⁰ Katipzâde Mehmed Bey'in hayatı ve ölümü için bkz. Yasin Özdemir, "Bir Voyvoda'nın Ölümü: Kâtipzâde Hacı Mehmed Efendi'nin İdamı", *İzmir Araştırmaları Dergisi*, 6, (2017) s. 137-152.

⁵¹ Aktepe, *İzmir Yazıları*, s. 39. Aslında her iki aile arasındaki akrabalık bağları daha eskilere dayanmaktadır. İngiliz Ali Paşa'nın yeğeni Hacı Mustafa Bey'in, 18. yüzyıl ortalarında Katipzâde Ahmed Reşid Efendi'nin İsmihan Hatun'dan olan kızı Emine Hanım ile evli olduğu görülmektedir. VGMA, 610, 93-123.

⁵² VGMA, 2987, 113-114.

Hanım'ın varlığına işaret etmektedir.⁵³ Nitekim 19. yüzyılda İngilizzâde ailesine gelin giden Katıpzâde Havva Şerife Hanım'ın, Ayşe adındaki kızı "İngiliz Ayşe" adıyla bilinmiştir.⁵⁴ Muhtemelen caminin tekrardan yapıldığı dönem olan aynı yüzyılın ikinci yarısında, Yalı Medresesi ile ilgili davalarda mahkemede hazır bulunan ve vakıf evladı arasında zikredilen Ayşe Hanım da aynı kadın olmalıdır.⁵⁵ Bu itibarla Dervîşzâde Ayşe Hanım'ın, XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış ve vakfının idaresiyle de alakadar olmuş İngilizzâde ailesinden Ayşe Hanım adında başka bir kadınla karıştırıldığını söylemek mümkündür. Aynı kadının anne tarafından Katıpzâdelere olması da Ayşe Hanım isminin Katıpzâde ailesiyle birlikte anılmasının bir diğer sebebinin teşkil etmektedir.

3. Vakıf Faaliyetleri

Dervîşzâde Ayşe Hanım, bugünkü Konak Meydanı'na inşa ettirdiği medrese ve cami için üç ayrı vakfiye hazırlatmıştır. Birbirinin devamı durumundaki bu vakfiyelerden ilki 15 Rebiülâhîr 1162 (4 Nisan 1749) tarihli olup medrese binasının ve bazı zeytinlik bahçelerin vakfedilmesine dairdir. İkinci vakfiye medreseye akar olmak üzere yeni mülklerin vakfedilmesi ve şartları hakkında olup 15 Şaban 1167 (7 Haziran 1754) tarihlidir ve ilk vakfiyenin tarih ve şartlarını da içermektedir. Üçüncü vakfiye ise cami binasının ve buraya gelir getiren mülklerin vakfedilmesine dair olup 16 Cemaziyelâhîr 1168 (30 Mart 1755) tarihlidir.⁵⁶ Dolayısıyla 1749 yılı yaz ayları başında, önce medrese binası inşa edilmiş, yaklaşık 5 yıl sonra 1754'te buraya bazı yeni mülkler vakfedilmiştir. Son olarak 1755 yılının ilkbaharında da medresenin avlusuna, bugün Yalı Cami olarak bilinen mescid tarzındaki küçük cami yapılmıştır.

İzmir vakıf eserlerine dair kıymetli çalışmalar ortaya koyan rahmetli Münir Aktepe, Konak'taki cami dışında Ayşe Hanım'ın, büyük babası Dervîş Ağa'nın Pazaryeri Darülkurra Medresesi ile Tuzcu Medresesi dâhiline birer cami daha inşa ettirdiğini belirtmektedir.⁵⁷ Ancak ne vakfiyelerde ne de vakıfla ilgili diğer arşiv vesikalarında kendisinin buralarda camiler inşa ettiğine dair herhangi bir kayda rastlayamadık. Pazaryeri'ndeki medrese dâhilinde bulunan mescid, kayıtlarda "Dervîş Ağa Mescidi" olarak yer aldığı gibi daha önce belirttiğimiz üzere 1705 yılına ait bir arzda İzmir kadısı, cami imamına berat tevcihi için talepte

⁵³ Krş. VGMA, 2987, 113-114; VGMA, 2987, 117-118.

⁵⁴ Katıpzâde Ahmed Reşid Efendi'nin torunlarından İhtisap Nazırı el-Hâc Mustafa Efendi, kızı Şerife Havva Hanım'ı İzmir'de İngilizzâde adıyla şöhrat bulan aileden, ismini tespit edemediğimiz bir zat ile evlendirmiştir. Katıpzâde Havva Şerife Hanım'ın bu evlilikten olan çocukları İngiliz lakabıyla bilinmiştir ki bunlardan biri de İngiliz Ayşe Hanım'dır. Aile mensupları tarafından hazırlanan soy seçeresi için bkz. <https://katipzade.tr.gg/M.ue.berris-Hac%26%23305%3B-Halil-Efendi.htm>

⁵⁵ İŞS. 1, 32-2.

⁵⁶ Çalışmanın ekinde görüldüğü üzere 739 numaralı vakıf defterinin 51, 52 ve 53. sayfalarında, 28/1 ve 28/2 numaralı olarak yer alan bu vakfiyelerden sonuncusu, bir öncekinin üzerine derkenar şeklinde yazılmıştır. Son vakfiyenin tarihi 2987 numaralı vakıf hülasa defterinde 16 Cemaziyelâhîr 1168 yerine, yalnızlıkla 16 Rebiülâhîr 1168 şeklinde kaydedilmiştir. VGMA, 2987, 9-10.

⁵⁷ Aktepe, *İzmir Yazıları*, s. 41, 115.

bulunmuştu.⁵⁸ Ayşe Hanım'ın çocukluğu ya da gençliğine denk gelen bu yıllarda medrese ile beraber mescidin zaten mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

Cami-i Atik Mahallesi'nde bulunan Tuzcuzâde Darülkurra Medresesi 1736 yılında Tuzcuzâde Ahmed Ağa'nın oğlu Şeyhülkurra Hafız Hacı Mehmed Efendi tarafından yaptırılmıştır.⁵⁹ Vakfiyesinde bu medreseye yer veren Ayşe Hanım, burada yapılan herhangi bir mescitten söz etmemiş, sadece müderris ve talebelerine bir miktar kaynak sağlamıştır. Tuzcuzâde Medresesine mescid inşa ettiği iddia edilen "Ayşe Hanım bt. Mehmed", Dervişzâde kızı değil, bizzat banî Mehmed Efendi'nin kendi kızı Tuzcuzâde Ayşe Hanım olmalıdır. Nitekim buradaki mescidin sonraki yıllarda yandığı için kullanılamaz hale geldiği, Tuzcuzâde Ayşe Hanım'ın Hatice Şerife adlı kızıyla evli olan damadı Ali Efendi'nin 1771 yılına ait vakfiyesinden anlaşılmaktadır.⁶⁰

Hurufat defterlerinde Hisarardı'nda bulunan Hasan Balî adlı su değirmenin doğu tarafından suyu devir için kullanılan taşın yarısının Ayşe Hanım'a ait olduğu ve kendisinin buradan elde edilen geliri, Hatuniye Camii'ne yaz aylarında kar alınması ve Pazaryeri'ndeki Derviş Ağa Mescidine mum satın alınması için vakfettiği kayıtlıdır.⁶¹ Ayşe Hanım'ın vefatından sonraki birkaç yıldan itibaren düzenli şekilde kaydedilmiş olan bu kayıtlar söz konusu vakfın ve şartın, onun 1749 yılındaki ilk vakfiyesinde yer bulmuş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Diğer yandan İzmir'de hazırlandığı anlaşılan 1920'li yılların başlarına ait vakıf notlarında, Palancılar Çarşısı 15/2 numarada bulunan çeşmenin karşısına banî olarak "*Ayşe Hanım bint-i Mehmed Paşa*" yazılmıştır.⁶² İzmir'de aynı isimle anılan başkaca bir Ayşe Hanım'a tesadüf edemedik ancak buradaki çeşmenin Dervişzâde Ayşe Hanım tarafından yaptırıldığı hususu teyide muhtaçtır. Zira vakfiye metinlerinde ve evkaf muhasebe kayıtlarında çeşmenin masraflarının Ayşe Hanım vakfından karşılandığına dair bir kaydın yer almaması, hurufat defterlerinde buraya bir görevli tayinin bulunmaması, söz konusu çeşmenin onun tarafından yapılmış olma ihtimalini zorlaştırmaktadır. Bu bakımdan onun yaptırdığı eserlerden sadece medrese ve cami yapıları üzerinde durulacaktır.

a. Ayşe Hanım (Yalı) Medresesi

Ayşe Hanım, dedesi Derviş Ağa'nın yaptırdığı medreseler ve eşi Mehmed Efendi'nin müderrisliği sebebiyle döneminin tedris faaliyetlerinden haberdar bir kadındır. Hayatının sonlarına doğru başka vakıf eserler yerine bir medrese inşa etmesi ve vakfiyesine medresenin tüm ihtiyaçlarını gözeterek şartlar koyması, hem bir hayırsever olarak eğitime olan rağbetini hem de bu faaliyetleri yakından takip ettiğini göstermektedir. Kendi adını taşıyan medrese binasını, bugünkü Konak

⁵⁸ BOA, İbnülemin, Vakıf, 48/5347.

⁵⁹ VGMA, 480, 192-28.

⁶⁰ İŞS. 1, 91-1.

⁶¹ VGMA, 1063, 56-57; VGMA 1071, 93-0; VGMA, 534, 20-0

⁶² VGMA, 2987, 117-118.

Meydanı'nda, deniz kıyısında, ikamet ettiği konağı ile Katipzâdelerin konağı arasındaki alanda inşa ettirdi. Ayşe Hanım'ın kendisine ait arazi üzerine yaptırdığı kargir bina, iki katlı olup alt katında hücre tabir edilen 8 oda, üst katta ise bir dershanesi mevcuttur. Bina içinde ayrıca bir çamaşırhane, bir banyo ve iki kenif ile bir miktar avlu bulunmaktadır.⁶³ Yapının bu şekildeki mimari yapısına 19. yüzyılda bir talebe odası daha eklendi.⁶⁴ Diğer yandan 1905 yılı sigorta planlarında krokisi çizilen medrese, L şeklinde bir plana sahiptir.⁶⁵ Burada cami, medresenin batı ucuna konumlandırılmış olması hasebiyle medresenin yeri; caminin bugünkü yerinin doğusundan güneyine doğrudur. Ayşe Hanım Camisinin mimari özelliklerini kaleme alan Ersoy, medresenin revaklı bir medrese olduğunu belirtmektedir.⁶⁶

Medrese inşaatının tamamlanmasını müteakip Ayşe Hanım, şehir kadısı Atıf Mehmed Efendi huzurunda 15 Rebiülahir 1162 (4 Nisan1749) günü medrese binasını vakfederek tescil etti. Medresenin 1749 yılında tamamlandığı bilgisini yakın zamanda Aktepe tarafından yayımlanan kitabesi de doğrulamaktadır. Kitabede “*Ümerây-ı deryâdan Mehmed Paşa hazretlerinin kerimesi Ayşe Hanım'ın medresesi sene 1162*” ifadesi yer almaktadır.⁶⁷ Dolayısıyla medresenin bu senenin ilkbaharında tamamlandığı hem vakfiye hem de kitabe kaydından anlaşılmıştır. Ayşe Hanım, bu vesileyle hazırlattığı ilk vakfiyede, medrese binası ile beraber şehir etrafındaki 667 kök zeytin ağacını vakfetti. Vakfın tevliyeti yani idaresiyle bizzat kendisi ilgilendi, vakfiyede belirlediği şartların değiştirilmesini de kendi elinde tuttu.⁶⁸

1754 yılına gelindiğinde Ayşe Hanım, medresenin ihtiyaçlarını karşılamak üzere daha önce vakfettiği zeytin ağaçlarıyla beraber yeni mülklerin vakfedildiği bir vakfiye daha hazırlattı. Bu vakfiyede vakfedilen mülkler; medresenin yanında bulunan iki katlı konak, Cami Atık Mahallesi'nde bulunan ve kirada olan 3 ev ile 6 adet dükkândaki yarı hisseler, Fazlıoğlu Hanı'nın yarı hissesi, Hasan Hoca Mahallesi'nde bir bab dükkân, Sabunhaneler civarında deniz kenarında Osman Paşa Sarayı denilen konak ve bu civarda işletmekte olduğu bir bab kılıcı karhanesi ile sabunhane atölyesidir. Vakfın idaresini, daha önce yaptığı gibi hayatta oldukça kendi üzerine aldı, vefatından sonra ise eşi Mehmed Efendi'nin, ondan sonra da yeğeni Mehmed Bey'e bıraktı. Mehmed Bey'den sonra İzmir kadısının bir müteveli tayin etmesini ve Darüssaade Ağasının hasbî şekilde nazır olmasını istedi.

⁶³ “*Leb-i deryâda müntebi arsa-i memlûkem üzerine müceddeden binâ eylediğim sekiz bâb tabtânî ve bir bâb fevkânî dersbâne ve çameşyübâne ve bir mağsel ve iki kenif ve bir mikdar harlıyu muhtevi kargir medrese-i cellile...*” VGMA, 739, 51-28/1.

⁶⁴ İŞS, 1, 32-2.

⁶⁵ Plan için bkz. Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, İstanbul 2011, s. 201.

⁶⁶ Ersoy, “18. Yüzyıldan Günümüze İzmir Yalı Cami'nin Hikayesi”, s. 99.

⁶⁷ Aktepe, *İzmir Yazıları*, s. 211.

⁶⁸ VGMA, 739, 51-28/1.

Mütevelliye yevmî 15 akçe hizmet ücreti takdir ettiği gibi 8 akçeyle bir kâtip, 10 akçeyle bir câbi görevlendirdi.⁶⁹

Vakfiyede Ayşe Hanım, Fazlıoğlu Hanı gelirinden müderrise yevmî 40 akçe, medrese hücrelerine 6'şar akçe ödenmesini istedi. Medreseye müderris olarak Seyyid Abdullah Efendi'nin oğlu Tireli Şeyh Seyyid Mehmed Efendi'yi tayin edip daha sonraki müderrislerin “*sulabâ-i muttakîinden tefsir ve hadîs-i şerîf ve ulûm-ı nâfi'a tedrîsine kâdir bir kimesne*” olmasını ve mutlaka İzmir kadısı tarafından belirlenmesini şart koştu. Medreselerdeki yozlaşma nedenlerinin farkında olduğundan kendi medresesinde hiç kimseye rica ve şefaate müderrislik verilmemesini özellikle belirtti. Ayşe Hanım, medresedeki her hücreye yevmî 6'şar akçe vazife belirledi ancak bu miktarın tüm talebelerin ihtiyaçlarına yetmeyebileceğini düşünmüş olmalı ki normalde medrese dışından görevlilerin yaptığı bazı görevleri talebelerin yapmasına imkân tanıdı. Bu doğrultuda ihtiyacı olan talebelere dileyenlerin, müderris ve nazırın da uygun görmesiyle medrese kapılarının açılıp kapatılması, kandillerinin yakılması ve medresenin umumi temizliğinde ücret mukabilinde görev almalarına izin verdi. Bunun için bevâb ile ikâd-ı kandil edecek talebelere yevmî 2'şer, ferraş ve mutahhir-i kenif olanlara da yevmî 3 akçe vazife verilmesini şart koştu.⁷⁰

Medresede kalan öğrencilerin temizliği için Ayşe Hanım, vakfettiği sabunhaneden her sene 1 kantar sabunun müderris ve talebelere dağıtılmasını istedi. Her hafta cuma ve pazartesi günleri 3 kıyye koyun eti, 7 kıyye pirinç, 2 kıyye bal ve 30 akçelik ekmek alınmasını, pilav ve zerde pişirilip medrese talebelerine yemek olarak dağıtılmasını, yemek ziyafetinden sonra da Kur'an ve hatm-i hâcegân tilavet olunup sevabının ruhuna hediye edilmesini şart koştu. Her sene Kurban bayramlarında; biri Hz. Peygamber, ikisi anne babası, ikisi eşinin anne babası, biri eşi, biri de kendi ruhu için olmak üzere iyisinden 7 koyun satın alınıp kurban edilmesi şartını koydu. Aynı günde akrabaları için de bir büyükbaş hayvan alınmasını, tüm kurbanların medresede kesilmesini ve etlerinin medrese talebeleriyle diğer ihtiyaç sahiplerine dağıtılmasını istedi. Her sene Ramazan ayı boyunca vakıf mütevellisi evinde yemek pişirilip medrese talebeleri ile fakirlerin iftar etmesini isteyen Ayşe Hanım, bunun için vakıf gelirlerinden 300 kuruş tahsis etti.⁷¹

Medresenin aydınlatması için daha önce vakfettiği zeytinliklerden elde edilecek zeytinyağından, her ay medrese hücrelerinin her birisine 1'er kıyye, kandiller için 2 kıyye ayrılmasını istedi. Bu yağdan arta kalanın talebe odaları arasında eşit dağıtılmasını, medreseye yeni hücre ilave edildiği takdirde onlara da aynı şekilde tahsisat ayrılmasını şart koştu. Medrese talebelerinin neredeyse tüm ihtiyaçlarını düşünen Ayşe Hanım, onların senede bir kere “*sabra etmeleri*” yani kır

⁶⁹ VGMA, 739, 51-28/1.

⁷⁰ VGMA, 739, 51-28/1.

⁷¹ VGMA, 739, 51-28/1.

gezisine çıkarılmalarını ve bu gezide ihtiyaçlarına 15 kuruş sarf edilmesini istedi. Yine vakıf gelirlerinden Haziran başından Ağustos sonuna kadar olan 90 gün boyunca medrese çeşmelerinden akan suyun soğutulması için günlük 15 kuruşluk kar satın alınarak bevâb olan kişi tarafından su haznesine katılmasını istedi.⁷²

Ayşe Hanım vakıf gelirinden, isim ve sayılarını zikretmediği ancak “*utekâm*” dediği ve azat ettiği anlaşılan köle ile cariyelerine yevmî 8'er akçe verilmesini istedi. Cami-i Atık Mahallesi'nde bulunan Tuzcuzâde Darülkurra Medresesi dâhilindeki 10 hücrenin her birine yevmî 1'er akçe, tâlim-i Kur'an eden müderrise 4 akçe verilmesini şart koştu. Yaklaşık 30 yıl önce inşa edilen bu medresede vakıf gelirlerinin, talebelerin ve görevlilerin ihtiyaçlarına yetmemeye başladığı anlaşılmaktadır. Bir mahalle sakini olarak bu durumu fark eden Ayşe Hanım, böylece medresenin öncelikli ihtiyaçlarına kaynak sağlayarak hizmetlerinin aksamadan devam etmesini sağlamış oldu. Yine Osmanlı'da, gelirleri Mekke ve Medine'ye gönderilen Haremeyn vakıflarına her zaman özel bir ihtimam gösterildiği ve bu amaçla kurulan çok sayıda vakfın yanında çoğu vakıfta da buraya çeşitli miktarlarda gelir ayrıldığı bilinen bir husustur. Ayşe Hanım da yaşadığı dönemdeki birçok hayır sahibi gibi vakıf gelirlerinden bir miktarını buraya ayırdı. Bu amaçla her sene fazla kalan gelirden, Haremeyn Ağası marifetiyle 20 altının Mekke, 20'sinin de Medine fukarasına gönderilmesini istedi. Vakıf hizmetleri için belirlenen masrafların karşılanmasından sonra fazla kalanın, aynı oranlarda medresedeki talebe ve görevlilere dağıtılmasını istedi. Zaman içinde vakfiye şartlarına riayet mümkün olmadığı takdirde vakıf gelirinin “*mutlaka fukarâ-i müslimîne*” meşruta olmasını istedi.⁷³

b. Ayşe Hanım (Yalı) Cami

Medrese binası tamamlandığında müstemilatı içinde müderris ve talebelerin namaz kılabilirleri hususi bir yer yapılmamıştı. Zaman içinde günlük namazların cemaatle kılınabileceği ayrı bir mekâna ihtiyaç duyulmuş olmalı ki medresenin avlusuna bir mescid yapılmasına karar verildi. Mescid şeklindeki küçük yapının inşaatı, medresenin tamamlanmasından hemen hemen 6 yıl sonra yani 1755 yılı ilkbahar ortalarında bitti. Küçük mimarisi göz önüne alındığında, mescidin yapımına yaklaşık bir yıl önceki vakfiye döneminde karar verilmiş ve yapının bir yıl içinde tamamlanmış olması muhtemeldir. Vakfiye metninde mescidin bir tarafının medrese, bir tarafının Ayşe Hanım'ın daha önce vakfettiği ev, iki tarafının ise kendisine ait han olduğu görülmektedir.⁷⁴ Ancak anlatımda yön olgusu kullanılmadığından sayılan mekânların birbirlerine konumlarını ve mescidin tam yerini tespit etmek zorlaşmaktadır. Birazdan belirteceğimiz üzere cami yapısı, 1880'lerde yıkılınca yeri değiştirildi ve medresenin diğer tarafına alınarak yeniden inşa edildi. Bu kaydı 1905 yılındaki kroki planı ile birlikte göz önüne aldığımızda

⁷² VGMA, 739, 51-28/1.

⁷³ VGMA, 739, 51-28/1.

⁷⁴ VGMA, 739, 51-28/2.

mescid ilk olarak “L” biçimindeki medresenin güney ucuna konularak yapılmış, daha sonra buradan alınarak kuzey batıdaki uca inşa edilmiş olmalıdır.

Vakfiyede “*derûn-ı medresede*” inşa edildiği ifade edilen mescidin şekli, mimari özellikleri ve minaresi gibi hususiyetleri hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Bir tevliyet davasında medrese ve mescid binaları, “*ta’rîf ve tavsîften müstağni medrese-i celîl ve mescid-i cemîl*”⁷⁵ şeklinde tanımlanmış olmakla birlikte çoğu vakıf yapısı için kullanılan bu ifadelerin ayırt edici bir mimari güzelliğe vurgu olduğunu söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla vakfiyesi ve şuan ki mevcut arşiv bilgileri, ilk inşasında yapının mimari açıdan nasıl olduğunu ve çinileri ile minaresinin olup olmadığını belirlemek için yeterli değildir. Ancak vakfiyede, Osmanlı toplumunda 16. yüzyıldan itibaren yerleşik bir kültür haline gelen, mübarek gecelerde minarelerde kandil yakılması geleneğinden söz edilmemesi ve birazdan belirteceğimiz diğer faktörler, caminin minaresiz yapıldığı ihtimalini güçlendirmektedir.

Daha önce yaptırdığı medrese için genelde kiraya verdiği mülklerini vakfeden Ayşe Hanım, mescid için Konak sahilinde işletmekte olduğu mülkleri vakfetti. Bunlar; medrese yanında bulunan iskele, arkasındaki han ve eşinin kendisine hibe edip medrese ile hana cari olan suyolu ve haznesidir. Ayşe Hanım, vakıf gelirinden mülklerin tamiri yapıp mukataalarının ödenmesinden sonra camide görevli olan imam ve hatibe yevmî 10’ar akçe; müezzin, kayyım ve ferraşa 5’er akçe verilmesini istedi. Caminin aydınlatması için daha önce vakfettiği zeytin ağaçlarından elde edilecek yağın fazla kalanının kullanılmasını, yetmez ise Ramazan aylarında 200 kıyye balmumu alınıp, mihrabın iki tarafında kandil yakılmasını şart koştu. Caminin kandil, süpürge ve hasır ile kalıçe gibi levazımının gereklikçe yenilenmesini istedi.⁷⁶

Ayşe Hanım daha önce Tuzcuzâde Darülkurra Medresesi’nin talebe ve müderrisine tahsisat ayırırken cami vakfiyesinde dedesi Derviş Ağa’nın Pazaryeri Mahallesi’nde yaptırdığı darülkurra medresesinin 9 hücrelerinin her birine yevmî birer akçe verilmesini istedi. Önceki vakfiyede azatlılarının geçimi için vakıf gelirinden belli miktar ayırırken bu vakfiyeye, sütkardeşi İbrahim Çelebi için yevmî 10 akçe, hizmetkârı Şefika Hatun bt. Abdullah için 8 akçe şartını koydu. Camide mevlid kandilinin ihyası için bu gecede ikindiden sonra gece yarısına kadar hatim, salâvat ve kaside okuyacak olan 10 hafızın her birine ikişer kuruştan 20 kuruş, mevlid merasimine katılanların akşam yemeği için 30 kuruş, tütüsü, koku ve şerbet dağıtılması için 10 kuruş sarf olunmasını istedi. Medresede bir kütüphane eksikliğini gören ve burada zamanla bir kütüphane oluşmasını isteyen Ayşe Hanım, vakıf gelirinin fazlasından her sene 100 kuruş ile piyasada rağbet gören yeni kitapların satın alınıp medrese dolabına konulmasını istedi. Bu kitaplardan istinsah etmek isteyenlere şuhûd huzurunda rehin yoluyla izin verilmesini ancak kitapların hiçbir

⁷⁵ VGMA, 739, 105-48.

⁷⁶ VGMA, 739, 51-28/2.

sebeple şehir dışına çıkarılmamasını ve gerektiğinde ciltlerinin tamir edilmesini istedi. Ayrıca medrese ve camiyle beraber diğer vakıf mülklerinin bakım ve tamiri için yevmî 6 akçe ile bir bina ustası görevlendirdi ve bu yapıların sürekli kontrol edilerek ihtiyaç hissedildikçe tamir edilmesini şart koştu.⁷⁷

18. yüzyılda İzmir merkezinde hem medrese hem de cami inşa eden tek kadının Ayşe Hanım olduğunu söylemek mümkündür. Günümüzde Yalı Cami ile birlikte varlığını devam ettiren ve bir kadın camisi olan Hatuniye Cami ise bir önceki yüzyılın ilk yarısında Ali Reis'in kızı ve Yusuf Çavuşzâde Ahmed Ağa'nın annesi Tayyibe Hatun tarafından yaptırılmıştı.⁷⁸ Ayşe Hanım, vakfettiği mülklerin konumu, kıymeti ve şehir ticaretindeki ağırlıkları noktasında yakın dönemde kurulmuş diğer kadın vakıflarından bariz şekilde ayrılmaktadır. Nitekim bu dönemde Saime Kadın bt. Mustafa'nın Gurre-i Cemaziyelahir 1135 (Mart 1723)'te Hasan Hoca'da ve Katipzâdelerden Fatma Kadın'ın Zilhicce 1166 (Eylül Ekim 1753)'da Cami Atik'te vakfettikleri medreseler, esas olarak ev ve konaklardan bozma yapılarıdır. Saime bt. Ali'nin Hatuniye'de 1136 (1723/1724)'da yaptırdığı medrese buradaki yağhane dükkânlarının üzerine inşa edilmişti. 20 Şevval 1139 (10 Haziran 1727)'da ninesi Tayyibe Hatun'un yaptırdığı caminin avlusuna Hacı Mukaddes Hanım'ın yaptırdığı medrese ise hâlihazırda burada var olan medreseyi genişletme çabasıydı. Bu medrese vakfiyelerinde Haremeyn fukarasına, ramazanda iftara ve mübarek gecelerin ihyasına yer verilmemiş iken Ayşe Hanım bu hizmetlere ciddi bir bütçe ayırmıştır. Aynı şekilde talebelerin ve medresenin ayrıntıya dönük ihtiyaçları için belirlediği tahsisatlar ile müderrislerin kadılık tarafından seçilmesi için koyduğu şartlar, diğer medreselerin vakfiyelerinde rastlamadığımız hususlardır. Bu bakımdan onun, çağdaşlarına nazaran daha ayrıntıya dönük ve daha geniş yelpazede hizmet amaçlayan bir vakıf kurduğu açıktır.

4. Ayşe Hanım'dan Sonra Vakfının İdaresi

Ayşe Hanım, vakıf camisinin tescilinden yaklaşık bir buçuk yıl sonra vefat etti. Vakfiyede belirlediği şart üzere tevliyet görevi yeğeni Mehmed Bey'e geçti. Mehmed Bey dönemine ait kayıtlar, Ayşe Hanım'ın vefatından kısa süre sonra vakfiye şartlarında ve vakfın işleyişinde ciddi değişimler yaşandığına işaret etmektedir. Bu konuda payitahta kadar giden şikâyetler ve İzmir Kadı Mahkemesi'ne taşınan davalar, vakfın idaresine ve sonraki yıllarda bu idarenin nasıl şekilleneceğine de ışık tutmaktadır. Ancak bunlara geçmeden evvel Ayşe Hanım'ın vefatından kısa zaman önce İstanbul'a gönderdiği arzlara değinmekte fayda vardır. 1757 yılına ait ilk arzda Ayşe Hanım, daha önce elinde tuttuğu vakfiye şartlarının gerektiğinde değiştirilebileceği hususundan rücu ederek bu şartların belirlediği şekilde kalıcı olmasını istedi. Daha sonraki arzda medrese müderrisi Seyyid

⁷⁷ VGMA, 739, 51-28/2.

⁷⁸ Ahmed Ağa'nın Gurre-i Receb 1082 (Kasım 1671) tarihli vakfiyesinde bu husus, "... *Vâlidem olan merhûme ve mağfûrun lehâ Tayyibe bt. Ali Reis'in binâ ettiğî câmi-i şerîf ...*" şeklinde yer almaktadır. VGMA, 579, 100-41; Aynı yıllarda İzmir'e uğrayan Evliya Çelebi de Hatuniye Camii'ni "hâlâ Ahmed Ağa'nın validesi bina etmiştir" şeklinde kaydetmiştir. *Seyahatnâme*, Cilt 9, s. 51.

Mehmed Efendi'nin aynı zamanda nazır tayin edilip kâtiplik ve bina ustalığı vazifelerinin de bu görevle birleştirilerek uhdesine verilmesini talep etti.⁷⁹ Vefatından bir sene sonra da mütevellî Mehmed Bey, vakfın idaresinde “*ecânibden bazı asbâbı ağrazın*” kendisine taarruzda bulunmamasına ve vakıf davalarının Asitane’de görülmesi gerektiğine dair beraat aldı.⁸⁰ Aynı dönemde medrese talebeleri İstanbul’a gönderdikleri şikâyet dilekçesinde, mütevellî Mehmed Bey’in vakfiyeye göre haftada iki gün yapılması gereken tilavet-i Kuran ve hatm-i hâcegan için “*talebe fukârasına ta’yîn olunan ta’âmiyeyi vermede ta’allül*” gösterdiğini ve Ayşe Hanım’ın vefatından dört ay sonra “*sabte mübhür ile emr-i âlî*” çıkararak vakıf fukarasına zulmettiğini iddia etti. İstanbul’da yapılan tahkikat neticesinde divan-ı hümâyundan Mehmed Bey için böyle bir emir çıkarıldığına dair herhangi bir kayda ulaşılamadı.⁸¹

Aynı süreçte İzmir Kadı Mahkemesi’ne taşınan dava neticesinde Ayşe Hanım’ın vefatından önce vakfiye şartlarında bazı değişiklikler yaptığı kabul edildi. 1759 yılı başlarında görülen bu davada vakıf câbisi ve Ayşe Hanım’ın sütkardeşi İbrahim’in oğlu olan Ahmed Çelebî, vakıf gelirinden fazla kalanın vakfiyeye göre çalışanlara dağıtılması gerektiğini ve vakfın da 500 kuruş fazlası olduğunu belirterek mütevellî Mehmed Bey’den hissesini talep etti. Mehmed Bey ise Ayşe Hanım’ın vefat etmeden önce söz konusu şartı değiştirerek vakıf fazlasını, kendi evlad-ı evladına bıraktığını iddia etti.⁸² Ayşe Hanım’ın rücû arzında yer almayan bu değişikliği şehirde tanınan birkaç kişinin şahitliğiyle de ispat etti.⁸³ Bu sebeptendir ki, Ayşe Hanım çocuksuz vefat etmiş olmasına rağmen vakfı, muhasebe kayıtlarında ve diğer evraklarda “*fazlası evlâda meşrûat evkâf*” olarak kaydedilmiştir.⁸⁴ Dolayısıyla vakfa ait davalarda ve yazışmalarda yer alan evlâd-ı vâkif ya da vâkif evlâdı ifadesiyle kast edilenler, Mehmed Bey b. Mustafa Paşa’nın evlâd-ı evlâtlarıdır.

Vakfın tevliyeti ilk vakfiyede Mehmed Bey’in vefatından sonra Darüsaade Ağasının nezaretine, ikinci vakfiyede ise şehir kadısının tayin edeceği bir mütevellîye bırakılmıştı. Mehmed Bey’in bu davada ispat ettiği bir diğer husus ise Ayşe Hanım’ın vefatından önce bu şartı da değiştirerek tevliyeti kendisinden sonra evlâtlarına bıraktığıdır. Medrese talebelerinin sahte mühür iddiası bir yana Ayşe Hanım’ın gerçekte bu şartları değiştirip değiştirmediği, değiştirdiyse bunların arzda neden yer almadığı yahut niçin bir hüccet hazırlamadığı soruları şimdilik cevapsız

⁷⁹ BOA, Cevdet, Maarif, 120/5958.

⁸⁰ VGMA, 2005, 0-198.

⁸¹ BOA, Cevdet, Maarif, 147/7309.

⁸² VGMA, 739, 105-48.

⁸³ VGMA, 739, 54-29.

⁸⁴ BOA, Evkâf, Evkâf Defterleri, 10719/2; BOA, Bâb-ı Asefi, Divân-ı Hümâyün Kalemi, 70/17; İŞS. 1, 32-2.

kalmaktadır. Ancak sonraki dönemlerde Ayşe Hanım'ın, kendisinden sonra mütevellî tayin ettiği eşinin vefatı üzerine böyle bir karar aldığı ifade edilmiştir.⁸⁵

Bu dönemde mahkeme kararlarıyla sabit olduğu anlaşılan değişiklikler gereği Ayşe Hanım Vakfı'nı Osmanlı'nın sonuna kadar Mehmed Bey'in soyundan gelenler idare etti. Nitekim vakfın mütevellîliğini, Mehmed Bey'den sonra 1776'dan itibaren oğlu Hacı Mustafa Bey⁸⁶ üstlendi. Kaptan-ı Derya Maryolzâde İngiliz Ali Paşa ile aynı soydan gelen ve İngilizzâde adıyla şöhret bulan bu aile, sonraki yıllarda Ayşe Hanım Vakfı ile beraber İngiliz Ali Paşa, Mehmed Bey, Köle Hacı Mustafa Ağa, Kudsiye Hanım ve Abide Hanım vakıflarını da idare etti. 20. yüzyıl başlarında Mustafa Paşa'nın soyundan gelen Atiye Hanım, evlâd-ı vâkıfın ekber ve erşedi olduğunu belirterek Ayşe Hanım Vakfı'nı ve adı geçen diğer vakıfları mütevellîye sıfatıyla yönetti.⁸⁷ Vakfın şahsiyet kaydına göre Atiye Hanım'dan sonra Mustafa Efendi'nin kaimliğinde olan Ayşe Hanım Vakfı'na son olarak 1909 yılında İbrahim Halil Efendi mütevellî tayin edildi. Onun da 1939 yılındaki vefatından sonra mütevellî tayini yapılmadı.⁸⁸

5. 19. Yüzyıl Ortalarında Ayşe Hanım Vakfı

Osmanlı'da neredeyse her yıl vakıfların gelir-giderleri kontrol edilerek muhasebeleri kayıt altına alınırdı. Bu uygulamanın temel amacı vakıfların, vakfiyelerde belirlenen şartlara uygun şekilde işleyerek hizmetlerin devam etmesini sağlamak ve vakıf görevlileriyle yöneticilerinin olası suiistimallerini önlemeye çalışmaktı. Evkaf muhasebe kayıtları, vakıf gelirlerinin neler olduğu, bu gelirlerin nerelere harcandığı, mülklerin tamir durumu ile vakıfların zaman içinde geçirdiği değişim ve dönüşümü ortaya koyması bakımından önemlidir. Ayşe Hanım Vakfı'nın sonraki yıllarda gelir-gider dengesinin ne şekilde olduğu ve vakfiyede belirlenen şartlara ne ölçüde riayet edildiğini tespit edebilmek amacıyla vakfın kuruluşundan yaklaşık bir asır sonra yani 19. yüzyıl ortalarındaki 1254-1258 yılları arası vakıf muhasebe kayıtlarına müracaat ettik. Bu dönemde vakıf mütevellisi Fatma Hanım adında bir kadındır ve kiradaki vakıf mülklerinin icarından yıllık 5.512 kuruştan olmak üzere beş yıl için 27.560 kuruş gelir elde edilmiştir. Masraf

⁸⁵ “Zev-i mezbûr Mehmed Bey'in vâkife-i mezbûr Hacı Ayşe Hanım'ın hayâtında bilâ veled vefât etmesiyle mezbûre Hacı Ayşe Hanım şart-ı mezbûrdan rücu' ile vakf-ı mezbûrun tevliyâtini kendü vefâtından sonra hemşirezâdesi Mehmed Bey ibn-i Mustafa Paşa'ya ve ba'de vefâtıbi evlâd-ı evlâd-ı evlâdının ekber ve erşedine şart ve tahsis edip”... VGMA, 609, 13-18.

⁸⁶ Uzun yıllar Ayşe Hanım vakfını idare eden Mustafa Bey'e ait üç ayrı vakfiye kaydı mevcuttur. İlk olarak 1778 yılında kurduğu vakıfla amcam dediği Ali Paşa'nın inşa ettirdiği medresenin yanına bir sebilhane yaptırdı. Yaz aylarında buraya kar satın alınarak suyunun soğutulmasını istedi. Yine babası Mehmed Bey'in Fazlhoğlu Hanı derununda bina eylediği mescide minber ekleyerek hatibine yevmî 6 akçe ödenmesini şart koştu. VGMA, 610, 93-123; 1786'da iki dükkân vakfederek gelirini dedelerinden Mehmed Paşa'nın Hüseyin Cami yakınlarında inşa ettirdiği şadırvanın su mukataasına ayırdı. 1793 yılında ise yeniden inşa ettirdiği İki Kapılı Hanı vakfederek geliriyle mevlit, hatim gibi çeşitli hayırların yapılmasını istedi. VGMA, 2987, 87-88.

⁸⁷ VGMA, 609/1, 13-18.

⁸⁸ VGMA, 210, 192-1417.

çetvelinde 19 gider kalemi gösterilmiş olup bu giderler yıllık olarak; mescid imamına 180, sebilhane suyunun mukataasına 12, Fazlıoğlu Hanı zemin mukataasına 15, Pazaryeri'nde darülkurra medresesi müderrisine 27, nazırlık ücretine 30, medrese müderrisine 180, medrese talebelerinin vazifesine 144, Ramazan'daki iftar masrafına 300, mevlid-i şerif kıraatine 270, kurban bayramında kesilen ve etleri fakirlere dağıtılan 8 koyuna 400, medrese talebelerinin iaşesine 720, mescidin aydınlatmasına 155 ve tevliyet ücretine 30 kuruş ödendiği şeklindedir. Bunlara ilaveten söz konusu beş yıl içinde mescidin tamirine 670, medrese odalarına anahtar için 20, Fazlıoğlu Hanı'nın yangında harap olan mahallerine tamir masrafı 7.378, 1255 ile 1256 yılları vakıf vergisi için 270 kuruş ödeme yapılmış ve toplam masraf 21.653 kuruş hesaplanmıştır. Ayrıca vakıf gelirinden 1180 kuruş hazine, 296 kuruş da harc-ı muhasebe olmak üzere 1.476 kuruş kesinti yapılmıştır. Vakfın söz konusu 5 yıl içindeki fazla gelen 4.431 kuruşu da, ilk mütevelli Ahmed Bey'in neslinden gelen evlâdı arasında taksim edilmiştir.⁸⁹

Burada ele aldığımız muhasebe kaydından, vakfın kuruluşundan neredeyse bir asır sonra vakfiyede belirtilen bazı şartların zamanla yerine getirilmediği anlaşılmaktadır. Buna göre vakıfta; câbilik, hatiplik, müezzinlik, kayımlık gibi görevler, diğer görevlerle birleştirilmediyse bu görevlilerin istihdam edilmesinden vazgeçilmiştir. Tuzcuzâde Darülkurra Medresesi müderrisi ile hafızlarına verilen hizmet akçesi, her sene 100 kuruşla medreseye kitap alınması, Haremeyn fukarasına 40 altın gönderilmesi, yaz aylarında medrese suyuna katılmak üzere kar alınması gibi şartlar terk edilmiştir. Vakfiyede akrabaların ruhuna hediye edilmek üzere bir inek kurban edilmesi istenirken muhtemelen daha ucuz olduğundan koyun kesilmiştir.

Medresenin aynı dönemde bir takım malî sıkıntılar içinde olduğu arşive yansıyan diğer kayıtlarda görülebilmektedir. Nitekim vakıf mütevelliyesi Fatma Hanım'ın İstanbul'a gönderdiği 27 Şevval 1267 (25 Ağustos 1851) tarihli arzuhalde, vakfın iki senelik muhasebesi sonunda 4520 kuruş talep edildiği ancak bu miktarı ödemeye malî güçlerinin olmadığı, ödenmesi halinde ise mürtezikasındaki bir takım "*acâze-i nisvân ve sıbyânın*" sefalet içinde kalacağı belirtilerek bu miktarın tesviyesi istendi.⁹⁰ Aynı yılda İzmir Şeriye Mahkemesi'ne yansıyan ve medreseye sonradan bir talebe odası eklendiği bilgisinin de yer aldığı kayıta, müderris ve talebe ihtiyaçlarının karşılanmasında sıkıntılar olduğu anlaşılmaktadır. Bu kayıta, Fatma Hanım bt. İsmail ve vakıf evladından bazı kimseler, vakfiyede belirlenen müderris akçesi, talebelerin iâşesi için verilen yevmiyeler ile yaptıkları hizmetlerin karşılığı olan ücretlerin ödeneceğini, kendilerine sahraya çıkma akçesinin verileceğini ve yaz aylarında medrese suyu için kar satın alınacağını taahhüt etti.⁹¹ Ancak yukarıda ihmal edildiğini tespit ettiğimiz diğer şartların yerine getirilip getirilmeyeceği konusunda herhangi bir ifade kayıtlara geçmedi.

⁸⁹ BOA, Evkâf, Evkâf Defterleri, 10719/2.

⁹⁰ BOA, Bâb-ı Âsafı, Divân-ı Hümayun Kalemi, 70/17.

⁹¹ İŞS, 1, 32-2.

6. Konak Meydanı'nın Şekillenme Sürecinde Yalı Medresesi ve Camisi

19. yüzyıla gelindiğinde Ayşe Hanım Vakfı'nın sadece şartları değişmedi. Vakıf camisi ve medresesi ciddi değişim ve dönüşümler geçirdiği gibi bu yapılara gelir sağlayan konağı, hanı, sabunhanesi ve iskelesi zamanla ortadan kalktı. Fiziki değişimlerin temel nedeni vakıf mülklerinin, yavaş yavaş şehir meydanı hüviyetini kazanacak olan Konak Meydanı'nda bulunmalarıydı. Zira bu meydan, ortaya çıkan her yeni siyasal güç döneminde, iktidarları simgeleyen sembollerin inşası nedeniyle köklü değişiklikler geçirerek yeniden şekillendi.⁹² Bu değişimin belirginleşmesinde Katipzâde Mehmed Bey'in 19. yüzyıl başlarında buraya yaptırdığı konak ön plana çıkmakla birlikte bu geleneğin kökleri önceki asırlara kadar uzanmaktadır. Nitekim daha önce inşa edilen ve halk arasında “*Voyvoda Konağı*” denilen konak, 18. yüzyıl sonlarında yanarak ortadan kalkmış olmasına rağmen meydanın ismine kaynaklık etmeye devam etti.⁹³ Aslında önceki yüzyıllarda İngiliz Ali Paşa, Ayşe Hanım'ın babası Mehmed Paşa gibi voyvoda ve ayanların, şehri burada yaptırdıkları görkemli konaklardan idare etmiş olmaları, buranın yeni iktidarlar tarafından şekillendirilmesi geleneğinin daha eskilere uzandığını gösterir. Diğer taraftan Tanzimat süreciyle beraber devlet otoritesini sağlamlaştırma kapsamında İzmir'de yerel iktidarların yerini merkezden atanan valiler aldığı gibi bu iktidarların Konak'taki sembolü olan voyvoda konaklarının yerini de benzer işlevlerdeki kamu binaları almaya başladı. Bu amaçla yapılan yeni binalar, genişletilen cadde ve meydanların çevre düzenlemeleri, önce Ayşe Hanım Camisi ve medresesine gelir getiren mülkleri sonra da medresenin kendisini ortadan kaldırdı. Eski iç limandaki vakıf iskelesinin 19. yüzyılda tam olarak ne zaman işlevsiz hale geldiği bilinmemekle birlikte arkasındaki han, 1829'da buraya Sarı Kışla'nın yapılmasından sonra 630 kuruş kira bedeliyle kışlanın ahır olarak kullanılmaya başlandı. 1870'lerde yapılan Hükümet Konağı'nın alanına ise daha içerde kalan vakıf mülkleri ve bu mülklerin avluları eklendi. Bu kapsamda hanın arkasında kalan vakıf konağının yeri senelik 150 kuruş kira bedeliyle Vali Konağı'nın avlusuna dâhil edildi.⁹⁴ Kışlanın arka tarafındaki sahilde, sabunhanelerin bulunduğu alan ise daha önce kışladaki askerlerin eğitimi için talim meydanı olarak düzenlenmişti.⁹⁵

Ayşe Hanım'ın yaptırdığı medrese ile cami, inşa edildikleri dönemde deniz kıyısında bulduklarından halk arasında zamanla Yalı Medresesi ve Yalı Cami olarak anıldı. 20. yüzyıl başlarına kadar, yaklaşık bir buçuk asır ayakta kalan

⁹² Bu değişim ve dönüşümlere dair detaylı bilgi için bkz. Rengin Zengel, “Dönüştürülmüş Bir Meydan: İzmir Konak Meydanı'na Analitik Bir Yaklaşım”, *Mimarlık*, 334, (Mart-Nisan 2007), s. 40-43; Yasemin Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları*, s. 185-204.

⁹³ Konak Meydanı'nda Katipzâde Mehmed konağından önce de bir voyvoda konağı olduğu 1805 yılına ait bir vakıf kaydında şu şekilde yer almaktadır. “*Mabrûse-i İzmir'de Kasap Hızır Mahallesinde vâki' sâbıkan Voyvoda Konağı demekle ma'rûf muhterik arsa...*” VGMA, 629-2, 418-575.

⁹⁴ “...Ayşe Hanım vakfından 630 gurus icâreli hân kışla aburu olduğuna ve 156 kuruş icâreli diğer mahal Vâli Konağı avlusuna idhâl kılındığına mebnî...” BOA, Bâb-ı Âsâfi, Divân-ı Hümâyun Kalemi, 70/17; VGMA, 2987, 9-0.

⁹⁵ Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları*, s. 193.

medrese, çok sayıda insan yetiştirerek şehrin eğitim öğretimine katkı sağladı. Kuruluşundan itibaren medresede eğitimin aksadığına dair herhangi bir kayda rastlayamadık. Ele aldığımız muhasebe ve dava kayıtlarında, 19. yüzyıl ortalarında medresenin açık olduğu ve burada eğitime devam edildiği görülmektedir. 1876 yılı İzmir takvim rehberine göre de medresenin bu tarihte açık olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁶ Medresede 1898 yılında 7, 1900'da 8, 1903'te 10 talebenin mevcut olduğu bilgisi⁹⁷ de hem talebe sayısını hem de eğitimin yapıldığını göstermektedir. Aynı durum vakfın şahsiyet kayıtlarında medreseye müderris tayinlerinin yapılmasında da anlaşılmaktadır. Tespit edebildiğimize göre 19. yüzyıl ortalarındaki müderrisi Hafız Mehmed Efendi'den sonra yerine 2 Ekim 1872'de Hacı Ali Efendi b. Hasan müderris tayin edildi. Onun vefatından sonra 15 Mayıs 1907'de bu göreve son olarak Hacı Hasan Efendi b. İsmail getirildi.⁹⁸ Son müderris Hacı Hasan'ın tayin evrakı medresenin bu tarihte hala ayakta olduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Medrese binasının tam olarak ne zaman yıkıldığı henüz kesin bir şekilde tespit edilememiş olmakla birlikte 1914'te Hükümet Konağı ile Sarı Kışla arasındaki alanda yapılan düzenlemeler için Yalı Medresesi bahçesinin bir bölümü dönemin valisi Rahmi Bey tarafından istimlak edildi.⁹⁹ Medresenin bu istimlak süreciyle birlikte kısa zaman içinde tamamen yıkılarak yerinin meydan alanına dâhil edildiği düşünülmektedir. Nitekim Cumhuriyetin ilk yıllarında Yalı Camisi etrafındaki vakıf eserler sadece Asakir-i Nizamiye'nin kullanmakta olduğu Sultaniye Mektebi ve Berberzâdeler vakfına ait bir mescid arsasından ibarettir.¹⁰⁰

20. yüzyıl başlarında İkinci Kordon Caddesi 2 numarada kayıtlı bulunan Yalı Cami, tarihsel süreçte yangın, deprem ve sel gibi doğal afetlerden zarar gördü. Hatta 19. yüzyılın ikinci yarısında temelinden tamamen yıkıldı ve vakıf gelirinden baniyesi adına tekrar inşa edildi. Ancak cami eski yerine değil, yanı başındaki Hükümet Konağı'nın avlusunu ya da yolunu genişletme amacıyla olsa gerek, daha önce de belirttiğimiz gibi medresenin diğer tarafına, yani bugünkü yerine yapıldı. Yeni caminin hitabet görevi 27 Ekim 1885 tarihinde eski görevlisi Ömer Efendi'nin oğlu Hacı Hafız Halil Efendi'ye tevcih edildi.¹⁰¹ Caminin tam olarak hangi yılda yıkıldığı ve ne kadar zaman sonra yapıldığı bilinmemekle birlikte bu atama tekrar inşasının bu tarihten kısa zaman önce olduğuna işaret etmesi bakımından

⁹⁶ *İzmir: 1876-1908 (Yunanca Rehbere Göre Meşrutiyette İzmir)*, (Çev. Engin Berber), İzmir 2008, s. 35.

⁹⁷ *Maarif Salnamesi, H. 1316*, s. 890-891; *Maarif Salnamesi, H. 1317*, s. 992-993; *Maarif Salnamesi, H. 1318*, s. 1006-1007; *Maarif Salnamesi, H. 1319*, s. 406-407; *Maarif Salnamesi, H. 1321*, s. 367; Tuncer Baykara, *İzmir Şebri ve Tarihi*, İzmir 1974, s. 107.

⁹⁸ VGMA, 210, 192-1417.

⁹⁹ Sadiye Tutsak, *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*, Ankara 2002, s. 38; Ersoy, "18. Yüzyıldan Günümüze İzmir Yalı Cami'sinin Hikayesi," s. 103.

¹⁰⁰ VGMA, 2987, 113-114.

¹⁰¹ "Câmi-i şerîf-i mez-kûr esâsından bedm ve tersî' ve müceddeden binâ olunduğu esnâda mahallî tağyîr eylediğinden câmi-i atik-i mez-kûr bizâsında mûmâ-ileyh vakfından yine medrese-i mevcûdenin aber mahalline merbûme-i müşârûn-ileyhâ nâmına olarak yeniden binâ olunan mescid-i şerîfde vazîfe-i mu'ayyene ile hitâbeti müceddeden mûmâ-ileyh Hâfız Halil Efendi'ye bâ-hatt-ı hümayun tevcih", VGMA, 209, 264-2160.

önemlidir. Caminin ilk defa 1880-90'larda inşa edildiğine ilişkin iddialar¹⁰² da yapının bu dönemde tekrar bina edilmesinden kaynaklanıyor olmalıdır. Diğer yandan cami minaresinin ilk olarak ne zaman inşa edildiği şimdilik bilinmemektedir. Ancak bölgenin 1878 yılına kadar olan resimlerinde camiye ait herhangi bir minare görünmemekte, bu yıldan itibaren çekilen resimlerde minare yer almaktadır.¹⁰³ Bu durum yukarıda temas ettiğimiz üzere caminin ilk olarak minaresiz yapıldığı, yeniden inşa edildiğinde bir minare de eklendiği ihtimalini güçlendirmektedir.

Yalı Caminin inşa sürecindeki görünümü, sonraki asırda geçirdiği fiziki değişimlerle nasıl bir hal aldığı ve bunun günümüzdeki mevcut haliyle ne kadar benzerlik arz ettiği şimdilik tam olarak tespit edilememektedir. Belki zaman içinde ortaya çıkacak yeni görsel kaynaklar ya da etraflı tasvirler, bu konudaki merakımıza cevap verecektir. Şimdilik caminin günümüzdeki çinili halini Osmanlı'nın son yıllarında İzmir Valisi Rahmi Bey döneminde aldığı düşünülmektedir. Rahmi Bey'in valilik yaptığı 1913-1918 yılları arasında, mimar Tahsin Sermet tarafından camide; minber, mihrap, kalem işi süslemeler yenilenerek köklü onarımlar yapıldı. Bu onarımlar esnasında caminin Kütahya çinileriyle kaplandığı tahmin edilmektedir.¹⁰⁴ Camide son ciddi tadilat 1964 yılında yapıldı ve dış kaplama çinilerinin büyük bir kısmı sökülerek sadece pencere ve kapı yanındaki çiniler bırakıldı.¹⁰⁵

Sonuç

Derya kaptanlarından Dervişzâde Mehmed Paşa'nın kızı Ayşe Hanım'ın 18. yüzyıl ortalarında kurmuş olduğu vakıf, hizmet yelpazesinin genişliği açısından Osmanlı dönemi İzmir kadın vakıfları içinde ayrı bir yere sahiptir. Vakfa dair kayıtlar, Ayşe Hanım üzerinden Osmanlı toplum hayatında yönetici sınıfına mensup kadınların yaşamına ve hayır faaliyetlerine ışık tutmaktadır. Bir taraftan sahildeki iç limanda ticaretle meşgul olarak bizzat iskele ve han yaptıran Ayşe Hanım, diğer yandan devrin ulema ve müderrisleriyle iyi ilişkiler geliştirerek çevresindeki eğitim faaliyetlerini yakından takip etti. Vakfiye kayıtları onun Nakşibendi'ye tarikatına gönül verdiğini açıkça ortaya koyduğu gibi çok yönlü bir hayır anlayışına sahip olduğunu da göstermektedir. Nitekim medrese ve camideki hizmetlerin yanı sıra şehirdeki diğer bazı medreselerin talebe ve müderrislerine kaynak ayırması, Haremeyn Evkafı'na her sene para göndermesi, Ramazanda iftar sofraları kurması, kurban bayramlarında fakirlere dağıtılmak üzere kurban kestirmesi, yaygın bir gelenek olarak kandilde mevlid okutması ve azad ettiği kimselere sonraki yaşantıları için vakıftan maaş bağlaması onun hayır algısının zenginliğini yansıtmaktadır.

¹⁰² Bu iddialar için bkz. Ersoy, "18. Yüzyıldan Günümüze İzmir Yalı Camisi'nin Hikayesi", s. 98.

¹⁰³ Ersoy, "18. Yüzyıldan Günümüze İzmir Yalı Cami'sinin Hikayesi" s. 100.

¹⁰⁴ Gültekin, *İzmir Tarihi*, s. 55; Rahmi Bey döneminde yapılan onarım ve tadilatların ayrıntısı için bkz. Ersoy, "18. Yüzyıldan Günümüze İzmir Yalı Camisi'nin Hikayesi", s. 101-102.

¹⁰⁵ Aktepe, *İzmir Yazıları*, s. 33.

Ayşe Hanım, medrese inşa etmenin ötesinde bu medresede ders veren hocaların ve burada eğitim gören talebelerin ihtiyaçlarının farkında olarak vakfiyeye şartlar koydu. Medrese bünyesine inşa ettiği mescit tarzındaki küçük camii de böyle bir ihtiyaçtan ortaya çıktı. Medreseye müderris tayinlerinde liyakati öne çıkararak Ayşe Hanım, hayatta olduğu sürece cami ve medreseyle bizzat ilgilendi. Vefatından sonra vakfını, Maryolzâde Mustafa Paşa'nın oğlu Mehmet Bey ve onun evladı idare etti. 19. yüzyıl ortalarında vakfı iyi yönetilemedi ve bazı vakfiye şartları değişime uğradı. Ancak mescid ve medrese binasının Osmanlı sonuna kadar hizmetlerine devam etmesi, vakfı idare edenlerin özverili emekleri ile mümkün olabildi. Konak Meydanı'na inşa edilen askeri kışla vakfa gelir getiren mülkleri ve etrafındaki çoğu binayı ortadan kaldırılmasına rağmen Yalı Cami ve medresesi ayakta kaldı. Hükümet konağının yapım sürecinde çevresini düzenleme ihtiyacıyla, yıkılmış olan caminin yeri değiştirilerek tekrar inşa edildi. 20. yüzyıl başlarına kadar ikisi bir arada olan yapılardan medrese binası, dönemin İzmir valisi Rahmi Bey tarafından istimlak edilerek yıktırıldı. Tahrip olan cami ise aynı dönemde restore edilerek günümüze kadar varlığını korumuş oldu.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA);

Bâb-ı Âsafî, Divân-ı Hümâyün Kalemî, 70/17; Divân-ı Hümâyün Mühimme Kalemî, 105/257-260; 105/368-370; Divân-ı Hümâyün Sicilleri, Mühimme Defterleri, 98/290.

Sadâret, Mektûbî Kalemî Umûm Vilâyet Evrâkı, 316/74.

Âli Emîrî, Mehmed IV, 71/8309; 72/8451; 78/9287.

Bâb-ı Defterî, Başmuhasebe Kalemî, Muhallefât Dairesi, 38/66.

Cevdet, Evkâf, 374/18991; Maarîf, 120/5958; 147/7309; 175/8718; Zabtiye, 45/2239.

Evkâf, Evkâf Defterleri, 10719/2; 16782/76-87.

İbnülemin, Bahriye, 5/452; 10/882; 11/985; 14/1288; 28/1350; Ensâb, 1/81; 1/100; Vakıf, 48/5347.

İzmir Şeriyeye Sicilleri (İŞS. defter, sayfa-belge); 1, 32-2; 1, 81-1; 31, 289-1.

Maarîf Salnamesi, H. 1316, H. 1317, H. 1318, H. 1319, H. 1321.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA, defter, sayfa-belge); 209, 264-2160; 480, 52-5; 480, 192-28; 480, 237-34; 534, 20-0; 579/1, 100-41; 579/2, 310-134; 580, 1-1; 586, 222-219; 605, 149-210; 607, 234-351; 609/1, 13-18; 610, 93-123; 623, 89-109; 624, 233-177; 624, 274-248; 735, 110-46; 735, 119-149; 738, 122-74; 739, 17-6; 739, 51-28; 739, 51- 28/1; 739, 51-28/2; 739, 54-29; 739, 105-48; 1061, 144-0; 1061, 151-0; 1063, 56-57; 1068, 125-0; 1071, 93-0; 2005, 0-198; 2987, 9-0; 2987, 87-0; 2987, 113-0.

Basılı Kaynaklar

Aksoy, Yaşar, *Bir Kent, Bir İnsan: İzmir'in Son Yüzyılı*, İstanbul 1986.

- Aktepe, Münir, *İzmir Yazlıları: Camiler, Hanlar, Medreseler, Sebiller*, (Haz. Fikret Yılmaz), İzmir 2003.
- Ankan, Zeki, "İzmir ve Kemeraltı", *Tarih Enstitüsü Dergisi: Münir Aktepe'ye Armağan*, Sayı 15, (1997), s. 29-48.
- Atay, Çınar, *Kapanan Kapılar: İzmir Hanları*, İzmir 2003.
- Avcı, Yasemin, *Osmanlı Hükümet Konakları: Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, İstanbul 2017.
- Aydın, Yusuf Alperen, "18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Ege (Adalar) Denizi ve Doğu Akdeniz'e Yönelik Güvenlik Parametreleri", *Osmanlı Araştırmaları*, 45, (2015), s. 161-184.
- Baykara, Tuncer, *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir 1974.
- Beyru, Rauf, *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, İstanbul 2011.
- Bostan, İdris, "Derya Beyi" *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 200-201.
- Çelik, Bülent, "XVIII. Yüzyıl İzmir Ticareti Hakkında Düşünceler ve Vezir Hanları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20/31, (2000), s. 219-231.
- Ersoy, Bozkurt, *İzmir Hanları*, Ankara 1991.
- Ersoy, İnci Kuyulu, "18. Yüzyıldan Günümüze İzmir Yalı Camisi'nin Hikayesi", *Prof. Dr. Hakkı Önkâl'a Armağan*, (Haz. Ş. Özgür Yıldız), İzmir 2013, s. 93-106.
- _____, "İzmir Saat Kulesi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 4, (2000), s. 276-287.
- Evlıya Çelebi, *Seyahatnâme*, cilt 9, (Haz. Yücel Dağlı ve diğerleri), İstanbul 2005.
- Goffman, Daniel, "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, (Çev. Sermet Yalçın), İstanbul 2003, s. 88-151.
- Gültekin, Hakkı, *İzmir Tarihi*, İzmir 1952.
- İzmir: 1876-1908 (Yunanca Rehberlere Göre Meşrutiyette İzmir)*, (Çev. Engin Berber), İzmir 2008.
- Kütükoğlu, Mübahat, *İzmir: Tarihinden Kesitler*, İzmir 2000.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, (Yay. Haz. Nuri Akbayar), İstanbul 1996.
- Öney, Gönül, *Türk Çini Sanatı*, İstanbul 1976.
- Öngören, Reşat, "Hatm-i Hâcegan", *DİA*, XVI, Ankara 1997, s. 477-478.
- Özdemir, Yasin, "Bir Voyvoda'nın Ölümü: Kâtipzâde Hacı Mehmed Efendi'nin İdamı", *İzmir Araştırmaları Dergisi*, 6, (2017) s. 137-152.
- Pınar, İlhan, *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir: Yabancıların gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir (1608-1918)*, İzmir 2001.
- Sahillioğlu, Halil, "1763'de İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 8, (1968), s. 53-57.
- Şahin, Faruk, "Kütahya'da Çinili Eserler", *Kütahya-Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan*, İstanbul 1981-1982, s. 111-170.
- Taşkıran, Hakan Kazım, *Kemeraltı'nın İzmir'i: Tarih, Kültür ve Gezi Rehberi*, İzmir 2008.
- Tutsak, Sadiye, *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*, Ankara 2002.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Babriye Teşkilatı*, Ankara 1984.
- Ülker, Necmi, *The Rise of İzmir 1688-1740*, The University of Michigan, Doktora Tezi, Ann Arbor 1974.
- _____, "İzmir Saat Kulesi", *Lale*, 7, (1990), s. 9-14.

Yetkin, Şerare, “Kütahya Dışındaki Kütahya Çinileri ile Süslü Eserler”, *Kütahya-Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan*, İstanbul 1981-1982, s. 83-110.

Yılmaz, Fikret, *Tarihsel Süreç İçinde Konak Meydanı*, İstanbul 2003.

Zengel, Rengin, “Dönüştürülmüş Bir Meydan: İzmir Konak Meydanı'na Analitik Bir Yaklaşım”, *Mimarlık*, 334, (Mart-Nisan 2007), s. 40-43.

İnternet Erişimleri

https://tr.wikipedia.org/wiki/Konak_Yalı%C4%B1_Camii (Erişim 25.01.2018).

<https://katipzade.tr.gg/M.ue.berris-Hac%26%23305%3B-Halil-Efendi.htm> (Erişim 04.01.2018).

EKLER

Ek 1: Konak Meydanı'nda Saat Kulesi, Yalı Camii ve Hükümet Konağı

Ek 3: Ayşe Hanım Vakfiyesinin ilk sayfası, VGMA, 739, 51-28

